

Μεταπτυχιακή διατριβή :

Αναδιάρθρωση κεφαλαίου, κρίσεις & χώρος:

Μια συγκριτική, γεωγραφικά-ευαίσθητη, ανάγνωση του έργου του David Harvey & άλλων παρεμβάσεων στο φως της κρίσης στην Ευρωζώνη

Μεταπτυχιακός φοιτητής: Γιώργος Συκάς | ΑΕΜ:15008

Ιούλιος 2017

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ | ΤΜΗΜΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ

Επιβλέπων: Στέλιος Γκιάλης, Επίκουρος Καθηγητής

Μέλη τριμελούς Επιτροπής: Γεώργιος Σιδηρόπουλος Αν. Καθηγητής | Ηλέκτρα Πετράκου Επίκουρος Καθηγήτρια

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Στέλιο Γκιάλη, για τη συνεργασία και για το γεγονός ότι ήταν πάντοτε διαθέσιμος να μου προσφέρει τις γνώσεις του. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους κ.κ. Κωνσταντίνο Γουρζή και Στέργιο Ψηφή, που συνέφεραν με τη βοήθεια και τη στήριξή τους να διεκπεραιωθεί η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή. Τέλος ευχαριστώ την οικογένεια μου για την στήριξη της όλα αυτά τα χρόνια, και ιδιαίτερα την αδελφή μου Ειρήνη Συκά που επιμελήθηκε και το εξώφυλλο της παρούσας εργασίας.

Στην οικογένεια μου,

Γιάννη, Παναγιώτα, Ειρήνη

“Το κεφάλαιο δεν έχει πατρίδα και τρέχει να βρει κέρδη σ' όποια χώρα υπάρχουνε τέτοια... Ενώ εμείς, το μόνο πού διαθέτουμε, είναι οι καλύβες μας και τα πεζούλια μας. Αυτά αντίθετα από το κεφάλαιο που τρέχει, οπού βρει κέρδη, δε μπορούν να κινηθούν και παραμένουν μέσα στη χώρα που κατοικούμε.”

«Άρης Βελουχιώτης»

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία θέτει στο επίκεντρο το ζήτημα των οικονομικών κρίσεων, οι οποίες αποτελούν σημαντικούς σταθμούς στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας και εξέλιξης των κοινωνιών. Επιδρούν σημαντικά όχι μόνο στις συνθήκες διαβίωσης αλλά και σε κοινωνικό-οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, στιγματίζοντας τις επόμενες χρονικές περιόδους. Στο πλαίσιο αυτών των αποτελεσμάτων η χωρική συνιστώσα δε μένει ανεπηρέαστη, αλλά αντίθετα έχει βαρύνουσα σημασία, καθώς δεν αποτελεί ένα «απλό δοχείο», εντός του οποίου διαδραματίζονται οι όποιες κοινωνικό-οικονομικές εξελίξεις.

Η σχέση χώρου και οικονομικών κρίσεων αναλύεται με βάση την έννοια του “spatial fix”, εισηγμένη από τον David Harvey, με στόχο την αποτύπωση της μετάθεσης κεφαλαίου από τη σφαίρα της παραγωγής, στο πεδίο των κατασκευών. Με αυτό τον τρόπο αποπειράται να επαληθευτεί αρχικά, και στη συνέχεια να αποτιμηθεί, το ενδιαφέρον του κεφαλαίου για επενδύσεις στο δομημένο περιβάλλον, σε μια προσπάθεια ανεύρεσης νέων διόδων για να διοχετεύσει τα πλεονάσματα του.

Βάσει των ευρημάτων, η ανωτέρω τάση επιβεβαιώνεται, ιδιαίτερα στις έντονα αστικοποιημένες περιοχές. Ωστόσο οι δομικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος δεν μπορούν να υπερκεραστούν, με αποτέλεσμα οι συνέπειες της κρίσης να καθυστερούν, αλλά να επιστρέφουν στη συνέχεια ισχυρότερες.

ABTRACT

The paper at hand brings the topic of economic crises to the forefront. Economic crises constitute significant moments in the course of human history, and specifically in the evolution of societies; they bear an impact not only on the living conditions, but at a socio-economic and political level, contributing on the shape of things to come. Within this framework, space is profoundly affected, and the spatial element remains central, as it is not an “empty vessel” within which socio-economic phenomena unravel.

The link between space and economic crises has been scrutinized through the notion of the “spatial fix”, as introduced in the wider critical geography literature by David Harvey; the aim is to thoroughly research the capital switching that has occurred from the primary circuit and the sphere of commodities production to the secondary and the constructions sector. Doing so, I attempt to initially verify, and subsequently to evaluate capital’s interest on fixed investments on built space, as an attempt to channel its overaccumulations.

The findings of the research vindicate the above, especially in heavily urbanized areas. However, the inherent and structural contradictions that characterize spatial fixes and the capital system in general cannot be overcome, with recessive pressures stemmed for a while, but subsequently returning in the form of fiercer economic crises.

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή.....	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : Θεωρητικό Πλαίσιο.....	5
2.1 Ο χώρος και η διαδικασία συσσώρευσης.....	5
2.1.1 Θεμελιώδεις έννοιες γύρω από τη συσσώρευση κεφαλαίου και το καπιταλιστικό σύστημα.....	5
2.1.2 Η πόλη στον καπιταλισμό.....	10
2.1.3 Αντίθεση Πόλης-Υπαίθρου και η ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.....	17
2.2 Η θεωρία του “spatialfix”.....	23
2.2.1 Η έννοια του “spatial fix”.....	25
2.2.2 Η μετάθεση Κεφαλαίου.....	29
2.2.3 Άλλες μορφές “spatial fix”.....	32
2.3 Κρίση και χώρος.....	41
2.3.1 Περιοδολόγηση.....	41
2.3.2 Spatial fix: μια σύντομη ιστορική διαδρομή.....	44
Κεφάλαιο 3 ^ο : Θεωρητικά Πληροφορημένη Περίπτωση Μελέτης.....	55
2.4 Ο ελληνικός καπιταλισμός.....	55
2.4.1 Από την ανεξαρτησία έως τον 20 ^ο αιώνα.....	55
2.4.2 20ος αιώνας έως σήμερα.....	58
2.5 Η ελληνική κρίση και οι θεωρήσεις της.....	69
2.5.1 Ορθόδοξες Αναλύσεις.....	69

2.5.2	Ετερόδοξες αναλύσεις	71
2.5.3	Μαρξιστικές Ερμηνείες.....	74
2.6	Περίπτωση Αττικής.....	76
2.6.1	Εισαγωγικά στοιχεία και μεθοδολογικές επιλογές	76
2.6.2	Η μετάθεση Κεφαλαίου: μια εμπειρική αποτίμηση για την Περιφέρεια Αττικής 81	
	Συμπεράσματα.....	89
	Βιβλιογραφία	93

Εισαγωγή

Το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο θα στηριχθεί η ανάπτυξη της διατριβής, όπως αναφέρεται και στον τίτλο θα προκύψει από μια σύνθεση εννοιών και θεωρητικών αναλύσεων από το έργο του David Harvey, ενός σημαντικού εκπροσώπου της κριτικής σκέψης για τη Γεωγραφία αλλά και για άλλες επιστήμες. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στην προσέγγιση του David Harvey ότι ο καπιταλισμός συνεχώς δημιουργεί και καταστρέφει τον υλικό χώρο, αλλά και τις κοινωνικές σχέσεις που εμπεριέχονται εντός του. Αφορμή λοιπόν για την μελέτη του συγκεκριμένου θέματος αποτέλεσε η πρόκληση του ελέγχου και της επαλήθευσης αυτής της διαδικασίας στο πλαίσιο του ελληνικού καπιταλισμού, ειδικά δε για την πρόσφατη περίοδο της κρίσης.

Το προαναφερθέν πλαίσιο σε συνεργασία με τις κριτικές θεωρίες που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της επιστήμης της Γεωγραφίας, αποτέλεσε βασικό κίνητρο για την εκπόνηση της παρούσας μεταπτυχιακής διατριβής που οριοθετείται από το εξής κεντρικό ερώτημα: **Ποια η ερμηνευτική ισχύς της έννοιας του spatial fix στο πλαίσιο της μελέτης της ελληνικής κρίσης;**

Πιο συγκεκριμένα βασικά ερωτήματα που ζητούνται να απαντηθούν είναι:

- Κατά πόσο το πάγιο κεφάλαιο που έχει επενδυθεί σε προηγούμενες φάσεις συσσώρευσης αποτελεί πράγματι εμπόδιο στο πέρασμα σε μία νέα κατάσταση (φάση) συσσώρευσης και ευημερίας;
- Τι μορφή παίρνει αυτή η γεωγραφική αντίφαση, ανάμεσα στην ανάγκη νέων επενδύσεων και συσσώρευσης, από τη μία, και χωρικής παγίωσης, από την άλλη, σε κρίσιμους παραγωγικούς τομείς στην Ελλάδα;
- Πως μπορεί αποτιμηθεί η μετατόπιση κεφαλαίου από το πεδίο του δομημένου χώρου σε αυτό της παραγωγής, και κατά πόσο βρίσκει εφαρμογή στο πλαίσιο του ελληνικού καπιταλισμού;

Η δομή και η συνοχή των ερωτημάτων έχει ιδιαίτερη σημασία για την ολοκληρωμένη μελέτη του συγκεκριμένου, υπό το φως του γενικού. Αφού τεθεί ένα σύντομο εισαγωγικό πλαίσιο (Κεφάλαιο 2), το πρώτο ερώτημα θα απαντηθεί κυρίως μέσα από την ανάπτυξη ενός συνεκτικού θεωρητικού σχετικά με την έννοια του “spatial fix” και τη σύγχρονη ερμηνευτική της ισχύ. Η διαπραγμάτευση του ερωτήματος γίνεται στο δεύτερο κεφάλαιο της διατριβής (Κεφάλαιο 2), το οποίο βασίζεται κυρίως στο βιβλίο “The Limits to Capital”, (Τα όρια του Κεφαλαίου) αλλά επεκτείνεται και συνθέτει με αναφορές τόσο στο υπόλοιπο έργο του David Harvey, όσο και σε άλλους ερευνητές που διερευνούν και προσπαθούν να επαληθεύσουν τη θεωρητική του ανάλυση.

Το δεύτερο ερώτημα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε συσχέτιση με το πρώτο, καθώς αφού πλασιωθεί θεωρητικά η σχέση μεταξύ χώρου και αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου, γίνεται μία προσπάθεια (Κεφάλαιο 3) παρατήρησης των αντιφάσεων που αυτή εμπεριέχει στον ελληνικό χώρο και κοινωνικό σχηματισμό. Λόγω των προαναφερθέντος σύνθετου περιβάλλοντος, η σύνδεση με μια περιοχή εμπειρικής μελέτης θα λειτουργήσει ενισχυτικά στη σύνδεση θεωρίας, εννοιών και υλικής πραγματικότητας. Για τον σκοπό αυτό επιλέγεται η Περιφέρεια Αττικής, καθώς περιλαμβάνει τη μεγαλύτερη μητροπολιτική περιοχή στον ελληνικό χώρο και κατ’ επέκταση την πιο αστικοποιημένη. Παράλληλα αποτελεί χώρο δράσης τόσο σημαντικού τμήματος του ελληνικού κεφαλαίου όσο και ενός δυναμικού, τόσο σε μέγεθος όσο και με όρους δράσης και παρέμβασης, εργατικού δυναμικού, με αποτέλεσμα να γίνεται πιο σύνθετο το φαινόμενο του spatial fix.

Το τρίτο ερώτημα (Κεφάλαιο 3) βρίσκεται σε άρτια συσχέτιση με το δεύτερο και συγκεκριμενοποιεί τη μορφή του spatial fix που θα επικεντρωθεί η διατριβή. Αφορά την επαλήθευση της θεωρίας της μετάθεσης κεφαλαίου μέσα από την εφαρμογή συγκεκριμένων δεικτών στην περιοχή της περιφέρειας Αττικής, και την εξαγωγή συμπερασμάτων από την επεξεργασία των πιθανών ευρημάτων.

Από μεθοδολογική σκοπιά, η διατριβή αποτελεί μια θεωρητικά πληροφορημένη εμπειρική έρευνα, που συνδυάζει θεωρητικά εργαλεία της πολιτικής οικονομίας και της κριτικής της, του κριτικού ρεαλισμού και των σχετικών με αυτά τα ρεύματα

γεωγραφικών θεωρήσεων. Παράλληλα, εφαρμόζει το θεωρητικό της πλαίσιο χρησιμοποιώντας και αναλύοντας δευτερογενή ποσοτικά αλλά και ποιοτικά δεδομένα. Πρέπει να αναφερθεί ότι στοιχεία θα είναι κυρίως από δευτερογενείς πηγές, καθώς θα τα αντλήσουμε κυρίως από την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία.

Το θεωρητικό πλαίσιο της διατριβής θα συντεθεί με έναν αυστηρά συνεκτικό τρόπο και με έμφαση στις εννοιολογικές αποσαφηνίσεις. Στο πλαίσιο αυτό, οι απαντήσεις θα στηριχθούν σε εκτενή βιβλιογραφική επισκόπηση και στάθμιση της πιο πρόσφατης γνώσης (state-of-the-art)ως προς το πρώτο ερώτημα. Η ανάπτυξη του θα ξεκινήσει με αναφορά στη σχέση του χώρου με την διαδικασία της συσσώρευσης και πως αυτή αποτυπώνεται γεωγραφικά (π.χ. αντίθεση πόλης υπαίθρου). Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στην έννοια της κρίσης στο καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής και το πώς αυτή αντανακλάται στο επίπεδο του χώρου. Τέλος θα αναλυθεί η έννοια της χωρικής παγιοποίησης μέσα από το έργο του David Harvey αλλά και άλλων ερευνητών όπως ο Χατζημιχάλης Κωστής, ο Henri Lefebvre, Τζιοβάνι Αρίγκι κ.α.

Το δεύτερο και τρίτο ερώτημα προσπαθούν να διακρίνουν την αντίφαση, ανάμεσα στην ανάγκη νέων επενδύσεων και συσσώρευσης, από τη μία, και χωρικής παγιοποίησης, από την άλλη, στον ελληνικό χώρο. Απαραίτητα εργαλεία για το συγκεκριμένο σκέλος της διατριβής είναι η κατασκευή κάποιων δεικτών, βασισμένη στη διεθνή βιβλιογραφία (Brett Christophers, William Kutz) οι οποίοι θα αποδεικνύουν την μετατόπιση κεφαλαίου από το κλάδο της βιομηχανίας στο κλάδο των κατασκευών, πριν από το ξέσπασμα της κρίσης το 2009. Τα δεδομένα που θα βασιστούμε κυρίως, είναι οι Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου (ΑΕΠΚ) σε περιφερειακό επίπεδο, καθώς και το εργατικό κόστος.

Στα αναμενόμενα αποτελέσματα, βασική πρόκληση αποτελεί ο έλεγχος και η επαλήθευση της προσέγγισης ότι ο καπιταλισμός χαρακτηρίζεται από μία σημαντική αντίφαση, αφενός αυτή της ανάγκης για γεωγραφική παγιοποίηση και αφετέρου της επιβεβλημένης αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου με στόχο το πέρασμα σε μία νέα περίοδο ευημερίας. Αυτή η αντίφαση θα παρατηρηθεί, ελεγχθεί και επαληθευτεί στην περιοχή μελέτης, μέσα από την προαναφερθείσα τεκμηρίωση και

ανάλυση του πως διαφορετικές μερίδες του κεφαλαίου και το κράτος προσπαθούν να είτε να διατηρηθεί ο χώρος ως έχει ή στρέφονται προς την «καταστροφή» και τη δημιουργία νέων υποδομών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο μεθοδολογικός συνδυασμός των παραπάνω με την μελέτη των κειμένων του χωρικού σχεδιασμού, ιδιαίτερα εκείνων που αφορούν το λιμάνι πριν και μετά την οικονομική κρίση. Μέσω αυτών των συμπερασμάτων θα γίνει αντιληπτό ποια νέα χωρικά μορφώματα και με ποια χωροταξική διάρθρωση απαντιέται η κρίση.

Συνολικά, η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή αναμένεται να συμβάλει σημαντικά στη σχετική εγχώρια, και όχι μόνο, συζήτηση αναδεικνύοντας τα χωρικά μορφώματα που αναπτύχθηκαν και αναπτύσσονται στην περιοχή μελέτης με στόχο το πέρασμα σε μία νέα φάση συσσώρευσης και ευημερίας, και γενικότερα την επαλήθευση της προσέγγισης του David Harvey στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και χώρο.

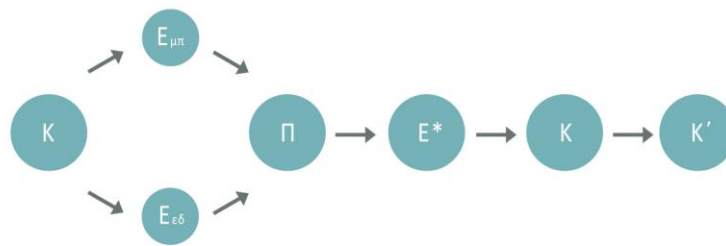
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Θεωρητικό Πλαίσιο

2.1 Ο χώρος και η διαδικασία συσσώρευσης

2.1.1 Θεμελιώδεις έννοιες γύρω από τη συσσώρευση κεφαλαίου και το καπιταλιστικό σύστημα

Η διαδικασία παραγωγής νέων αξιών, γνωστή και ως διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου, αποτελεί προνομιακό πεδίο μελέτης των σχέσεων μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας που, όπως θα δούμε παρακάτω, έχει άμεση σχέση με τη ανα-διαμόρφωση του χώρου στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες(Γκιάλης & Herod, 2015).

Για την οριοθέτηση του θεωρητικού πλαισίου είναι απαραίτητη η αναφορά σε αυτήν καθώς ανήκει στις θεμελιώδεις έννοιες από τις οποίες αντλεί το ρεύμα της κριτικής Γεωγραφίας. Σε κάθε περίπτωση, τα γεωγραφικά φαινόμενα είναι πρωτίστως κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα, για αυτό άλλωστε οι κριτικοί γεωγράφοι μελετούν και εντρυφούν σε επιστήμες όπως τα Οικονομικά και η Κοινωνιολογία(Λεοντίδου, 2012). Παράλληλα, αν θέλουμε να ερμηνεύσουμε τα γεωγραφικά φαινόμενα, θα πρέπει να κατανοήσουμε τη σχέση που τα διατρέχει σε στενή αλληλεξάρτηση με τη μελέτη της χωρικότητας των διαδικασιών κίνησης του κεφαλαίου, από τη μία πλευρά, και της εργατικής δύναμης, από την άλλη(Γκιάλης & Herod, 2015).

- Κ: κεφάλαιο ή αρχικά επενδύσιμο ποσό χρημάτων
- Ε_{μπ}: μέσα παραγωγής και πρώτες ύλες που αγοράστηκαν με το κεφάλαιο
- Ε_{εδ}: εργατική δύναμη που μισθώθηκε με το κεφάλαιο
- Π: παραγωγική δύναμη που μισθώθηκε το κεφάλαιο
- Ε: νέα εμπορεύματα που παράχθηκαν
- Κ: αναπαραγωγή του αρχικού κεφαλαίου κατόπιν πώλησης των προϊόντων
- Κ': νέο κεφάλαιο ή κέρδος που προέκυψε από την παραγωγή και πώληση των προϊόντων

Εικόνα 1: Η διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου, ΄Πηγή: (Γκιάλης & Herod, 2015, σ. 70)

Η παραπάνω διαδικασία επαναλαμβάνεται ανεξάρτητα από το είδος της επιχείρησης ή το γεωγραφικό σημείο που αυτή βρίσκεται, σχετίζεται δε με την επανεπένδυση του αρχικού κεφαλαίου. Ως διαδικασία αποτελεί το βασικό μηχανισμό λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος.

Η ανθρώπινη εργασία και η εισροή πρώτων υλών αποτελούν βασικά στάδια κάθε ιστορικού χαρακτήρα παραγωγικής διαδικασίας, όμως η μίσθωση εργατικής δύναμης είναι παράγωγο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Στο πλαίσιο αυτού, μία ομάδα ή τάξη ανθρώπων μισθώνει την εργασία της σε μία άλλη ομάδα ή τάξη με αποτέλεσμα την ανάπτυξη σχέσεων ταξικού και ιεραρχικού χαρακτήρα(Γκιάλης & Herod, 2015).

Εν συντομία, ο εργοδότης- κεφαλαιούχος ξεκινά τη παραγωγική διαδικασία με μία ποσότητα χρήματος (K), όπως φαίνεται και από τη παραπάνω εικόνα (Εικόνα 1), και καταλήγει με μία ποσότητα χρήματος K'. Οι εξαναγκαστικοί νόμοι του ανταγωνισμού υποχρεώνουν την επανεπένδυση της διαφοράς του τελικού ως προς το αρχικό κεφάλαιο, με αποτέλεσμα έναν αέναο κύκλο που καταλήγει στη συσσώρευση πλεονάσματος (Harvey, 2008). Στην αρχική φάση συσσώρευσης και λόγω της έντονης ανάπτυξης, η ανάγκη για προσφερόμενα εργατικά χέρια είναι ολοένα και πιο επιτακτική. Στη συνέχεια όμως, επέρχεται ένα σημείο όπου οι ανάγκες της συσσώρευσης αρχίζουν να αυξάνονται πάνω από τη συνήθη προσφορά εργασίας, με αποτέλεσμα την αύξηση του μισθού, κάτι το οποίο πρέπει να αποφευχθεί γιατί θα καταλήξει σε μείωση της κερδοφορίας (Marx, 2016).

Σε αυτό το πλαίσιο η πολιτική του καπιταλισμού βρίσκεται σε μία διαρκή ανάγκη να βρεθούν κερδοφόρα πεδία για την καπιταλιστική παραγωγή και επένδυση του πλεονάσματος, η οποία πρέπει παράλληλα να μη χαρακτηρίζεται από έλλειψη εργατικού δυναμικού, καθώς έτσι αυξάνονται οι μισθοί και ανακόπτεται η κερδοφορία (Harvey, 2011).

Η αέναη επανάληψη της παραγωγής νέων αξιών αποτελεί απαραίτητη συνθήκη για την αναπαραγωγή και ομαλή λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Οποιαδήποτε διακοπή οδηγεί σε κρίση, όπως αυτή της περιόδου 2008-2009 ή το «κραχ» του 1929, με σοβαρές συνέπειες. Σε αυτές τις περιπτώσεις το καπιταλιστικό σύστημα αναδιαρθρώνεται μέσα από την καταστροφή κεφαλαίου, χρηματικού αλλά κυρίως παραγωγικού (Harvey, 1982; Harvey, 2011). Πιο συγκεκριμένα, σε περιόδους κρίσεων εμφανίζεται αύξηση της ανεργίας και ταυτόχρονα καταστρέφεται τμήμα του κεφαλαίου. Στη συνέχεια η συμπίεση των μισθών μέσω της αυξημένης ανεργίας, σε συνδυασμό με την συνεχή εξέλιξη της τεχνολογίας, μειώνει το κόστος των επενδύσεων και κατ' επέκταση αυξάνει την κερδοφορία, επιτρέποντας νέους κύκλους συσσώρευσης κεφαλαίου (Krugman, 2012; Holgersen S., 2015).

Για τη διασφάλιση της κερδοφορίας του κεφαλαίου, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσεων, είναι απαραίτητη η πειθάρχηση του εργατικού δυναμικού, η οποία

μπορεί να γίνει με τεχνολογικά εισαγόμενη ανεργία ή με την αποδιοργάνωση του υφιστάμενου εργατικού συνδικαλισμού και την απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων. Μία άλλη διέξοδος είναι η ανεύρεση νέων εργατικών δυνάμεων με τη μετανάστευση, την εξαγωγή κεφαλαίου ή την προλεταριοποίηση άλλων κοινωνικών στρωμάτων(Harvey, 2008). Σε περιόδους στασιμότητας ή μέσης ευημερίας ο υπερπληθωρισμός εργατών, ή αλλιώς ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός, είναι το υπόβαθρο πάνω στο οποίο κινείται ο νόμος της ζήτησης και της προσφοράς εργασίας. Ο Μαρξ κατηγοριοποίησε τον υπερπληθυσμό ως εξής:

- Ο ρευστός υπερπληθυσμός(*Floating Reserves*), που συναντιέται στα βιομηχανικά κέντρα, και αποτελείται από εργάτες που έχουν ενσωματωθεί στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Απομακρύνονται ή έλκονται ανά τακτά χρονικά διαστήματα από τις βιομηχανικές περιοχές, με αποτέλεσμα η απώθηση τους από τη παραγωγική διαδικασία να είναι προσωρινού χαρακτήρα.
- Ο λανθάνων υπερπληθυσμός(*Latent Reserve*),που αποτελεί τμήμα του αγροτικού πληθυσμού και στρέφεται στην βιομηχανία-βιοτεχνία λόγω της μηδαμινής ζήτησης εργασίας στην αγροτική παραγωγή.
- Ο στάσιμος υπερπληθυσμός(*Stagnant Pool*),είναι τμήμα του αστικού πληθυσμού με εντελώς ακανόνιστη απασχόληση, και χαρακτηρίζεται από τη συσχέτιση μέγιστου εργάσιμου χρόνου και ελάχιστης αμοιβής.
- Τμήμα του πληθυσμού που χαρακτηρίζεται από ένδεια (*Pauperdom*)(Marx, 2016).

Αυτές οι κατηγορίες έχουν ιδιαίτερη σημασία για τη συνέχεια, όπου θα αναλυθεί η έντονη αστικοποίηση του 19^{ου} αιώνα, οι μορφές της χωρικής παγιοποίησης/επίλυσης (*spatial fix*), καθώς η αναζήτηση φθηνής εργατικής δύναμης ή η διαμόρφωση αυτής είναι βασικός μοχλός κίνησης του κεφαλαίου όπως θα παρατηρήσουμε σε παρακάτω κεφάλαια.

Υπάρχει λοιπόν κοινή αιτία της ανάπτυξης της επεκτατικής δύναμης του κεφαλαίου και της διεύρυνσης της διαθέσιμης εργασιακής δύναμης. Παράλληλα, όσο μεγαλύτερος ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός, τόσο μεγαλύτερη η συσσώρευση

του κεφαλαίου και η συμπίεση των μισθών των εργαζομένων, πράγμα που αποτελεί τον γενικό νόμο της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης (Marx, 2016).

2.1.2 Η πόλη στον καπιταλισμό

Στην ενότητα αυτή θα αναφερθούμε στη σχέση κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και αστικοποίησης, καθώς η πόλη αποτελεί προνομιακό πεδίο i) για τη μετατόπιση του κεφαλαίου από τη παραγωγή στο δομημένο χώρο και ii) αναπαραγωγής των χωρικών μορφωμάτων. Ο καπιταλισμός θέτει ως στόχο την άενη παραγωγή πλεονασμάτων, με αποτέλεσμα η πόλη να αποτελεί σημαντικό μοχλό ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (Harvey, 2011). Γενικότερα οι πόλεις από την αρχή της εμφάνισής τους αναδύθηκαν μέσω γεωγραφικών και κοινωνικών συγκεντρώσεων κάποιου υπερπροϊόντος, αλλά στον καπιταλισμό η παραγωγή ενός τέτοιου είναι συνδεδεμένη με τη συνεχή συσσώρευση κεφαλαίου και κατ' επέκταση εργασίας. Με αυτή τη διαλεκτική σχέση συνδέονται η αστικοποίηση και η αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων, καθώς η πόλη αποτελεί κατεξοχήν πεδίο γεωγραφικής συγκέντρωσης (Harvey, 2008; Harvey, 1996)

Για τη διαδικασία της αστικοποίησης συγκεκριμένα ο Harvey αναφέρει:

«η αστικοποίηση πρέπει να κατανοηθεί όχι με τους όρους μιας κοινωνικο-οργανωτικής οντότητας που ονομάζεται «πόλη»... αλλά σαν την παραγωγή συγκεκριμένων και ετερογενών χωρο- χρονικών μορφών που είναι ενθικευμένες (embedded) μέσα σε διαφορετικές μορφές κοινωνικής δράσης. Η αστικοποίηση, αν κατανοηθεί με αυτό τον τρόπο, αναγκαστικά αποτελεί, αλλά και αποτελείται από κοινωνικές διαδικασίες»(Harvey, 1996, σ. 52)

Με αυτό τον τρόπο ο David Harvey υιοθετεί και επεκτείνει την άποψη του Lefebvre για την έννοια της αστικοποίησης, τη σημασία που αυτή είχε για την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, καθώς και για την κατανόηση της πόλης ως υποκείμενο της ιστορίας, όπως συναινεί με τη διάλυση των φεουδαρχικών δεσμών (Lefebvre, 1976; Lefebvre, 1991).. Η αστικοποίηση αποτελεί ένα πολιτικό, και εν τέλει ταξικό φαινόμενο, αφού η συγκέντρωση κάποιου υπερπροϊόντος σημαίνει την ύπαρξη πλεονάσματος, το οποίο κατ' επέκταση έχει αποσπαστεί από κάποιους, και ο έλεγχος της διάθεσής του βρίσκεται σε κάποιους άλλους (Harvey, 1996). Η συμβολή του Harvey συνοψίζεται, μεταξύ άλλων, στο ότι η πόλη αποτελεί ένα βασικό «δοχείο», στο οποίο μπορεί κανείς να παρατηρήσει τις επενδύσεις

παγίου κεφαλαίου να αποτελούν ενίοτε εμπόδιο και άλλοτε συνθήκη για το πέρασμα σε μία νέα περίοδο κερδοφορίας.

Η χωρική συγκέντρωση και η δημιουργία αστικοποιημένων οικονομιών είναι πιο αποτελεσματική για την ανάπτυξη και επέκταση του καπιταλιστικού συστήματος, καθώς παρέχει ένα βασικό πλεονέκτημα, αυτό της εύκολης αλληλεπίδρασης μεταξύ των συντελεστών παραγωγής (κεφαλαίου, εργασίας και γης). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι το φαινόμενο της ανάπτυξης των πόλεων ξεκίνησε με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Οι πόλεις σχεδόν πάντα παρήγαγαν ένα πλεόνασμα δικό τους, απλά με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων, το πλεόνασμα αυτό ήταν αρκετά μεγαλύτερο από το αντίστοιχο που εξάγεται στην ύπαιθρο (Harvey, 2014; Walker R., 2016). Για αυτό άλλωστε ο Lefebvre, και κατόπιν ο Harvey, αναφέρθηκαν στο γεγονός ότι ο έλεγχος του χώρου συντελεί στον γενικότερο κοινωνικό έλεγχο, ιδιαίτερα στις σύγχρονες κοινωνίες (Βαίου & Χατζημιχάλης, 2012; Lefebvre, 2007; Harvey, 2008). Άλλωστε κάθε εποχή και κάθε τρόπος παραγωγής δημιούργησε την δική του κεντρικότητα, η οποία διατηρήθηκε ή εξαφανίστηκε, αναλόγως με τη δυνατότητα της να προσαρμόζεται στις καινούριες συνθήκες (Γιαουτζή, 1977).

Αξίζει να γίνει μία σύντομη ιστορική αναφορά στο φαινόμενο «πόλη» και το ρόλο που επιτελούσε στην ανάπτυξη και στη λειτουργία του εκάστοτε κοινωνικού σχηματισμού, γιατί έτσι θα είναι πιο κατανοητή η σχέση συσσώρευσης-πόλης, και πιο γενικευμένα καπιταλισμού-χώρου.

Στην αρχαιότητα, και στο δουλοκτητικό σύστημα παραγωγής, η πόλη θα μπορούσε να οριστεί ως η «πολιτική» χωρική ενότητα με οργανωτικές, προστατευτικές, εξουσιαστικές και εκμεταλλευτικές σχέσεις με την άμεσα γειτνιάζουσα ύπαιθρο. Ακόμα και οι παραγωγικές δραστηριότητες οι οποίες λάμβαναν χώρα εντός της σχετιζόταν με την ύπαιθρο την οποία «κατείχαν». Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως αναφέρει και ο Lefebvre, όπως στην Αθήνα και στη Ρώμη, έγινε δυνατό μέσα από πολεμικές συρράξεις ή εμπορικές συμφωνίες η πόλη να κυριαρχήσει σε έναν εδαφικό χώρο πολύ μεγαλύτερο από τα περίχωρα της (Lefebvre, 1976). Οι κλειστές

οικονομίες της αυτοκατανάλωσης στις μικρές κοινότητες και το μεγάλο «παρασιτικό» κέντρο, δηλαδή η κυρίαρχη πόλη, που κατοικούσε η άρχουσα τάξη επικρατεί ως το κυρίαρχο μοντέλο οικιστικού δικτύου(Δημητριάδης, 1995). Παράλληλα ο καταμερισμός εργασίας δεν επιτρέπει να θεωρηθεί ότι στο πλαίσιο της συγκεκριμένης πόλης υπήρξε άλλη ταξική σύγκρουση πέρα από αυτή πολιτών και σκλάβων(Lefebvre, 1976).

Στο μεσαίωνα ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής κυριαρχεί στον ευρωπαϊκό χώρο. Αξιοποιώντας τις υποδομές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας η πόλη μπαίνει στην υπηρεσία του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού(Lefebvre, 1976). Η φεουδαρχία, δηλαδή η μεγάλη ιδιοκτησία γης, η οποία καλλιεργείται από χωρικούς-αγρότες με ειδικές υποχρεώσεις, «εξασθενεί» την πόλη. Όπως έχει ειπωθεί, υπήρχαν περιοχές όπου ακόμα και το 90% του πληθυσμού κατοικούσε σε μικρούς αγροτικούς οικισμούς(Δημητριάδης, 1995).

Η κυριαρχία της υπαίθρου στον χώρο αρχίζει να κλονίζεται πριν από τον καπιταλισμό ως αποτέλεσμα πολλαπλών αιτιών. Αρχικά η πρόοδος της τεχνικής και της επένδυσης κεφαλαίων στην αγροτική παραγωγή, οδήγησε σε υπερπροσφορά εργατικών χεριών στην ύπαιθρο που σε συνδυασμό με την ιδιοκτησία της γης από τον φεουδάρχη και το δικαίωμα του να διώχνει όποιον θέλει από τη γη του υπήρξε μία πρώτη αιτία ανάπτυξης του ρεύματος της αστικοποίησης(Lefebvre, 1976).

Άλλωστε το πέρασμα από τον φεουδαρχικό στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, βασίζεται σε μία αναγκαία συνθήκη, η οποία είναι για να πουληθεί η εργασία ως εμπόρευμα πρέπει ο εργαζόμενος να είναι «ελεύθερος» να διαθέσει το ιδιότυπο αυτό εμπόρευμα του με τον τρόπο και στον εργοδότη που αυτός επιλέγει(Katz, 1993). Σε ιστορικό και γεωγραφικό επίπεδο αυτό οδήγησε, σε πρώτη φάση, στη διάλυση του δεσμού γαιοκτήμονα-δουλοπάροικου και, σε δεύτερη, σε ένα εκτεταμένο κύμα αστικοποίησης.

Ο Marx(2016: 673) υποστηρίζει ότι η διαδικασία μετάβασης από τον φεουδαρχικό στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής βασίστηκε στην πρωταρχική συσσώρευση η οποία «δεν είναι τίποτε άλλο παρά το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Εμφανίζεται ως “πρωταρχική”, διότι αποτελεί την

προϊστορία του κεφαλαίου και του τρόπου παραγωγής που του αντιστοιχεί. Η οικονομική δομή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας προέκυψε από την οικονομική δομή της φεουδαλικής κοινωνίας. Η διάλυση της δεύτερης έχει απελευθερώσει τα στοιχεία της πρώτης... Η απαλλοτρίωση του παραγωγού της υπαίθρου, του αγρότη, από το έδαφος αποτελεί το θεμέλιο της συνολικής διαδικασίας(πρωταρχικής συσσώρευσης)». Ακόμα πιο σαφής όμως είναι η διατύπωση ότι σποραδικές μορφές ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής συναντώνται σε πόλεις της Μεσογείου από τον 14^ο αιώνα, και η διατύπωση αυτή γίνεται με την παρατήρηση δύο φαινομένων σε αυτές τις περιοχές: τη κατάργηση της δουλοπαροικίας και τη παρακμή των κυρίαρχων πόλεων(Marx, 2016). Ο διαχωρισμός του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής είχε ως αποτέλεσμα να απελευθερωθούν παραγωγικές δυνάμεις που ως τότε δεσμεύονταν μέσα από τις φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής, τη δέσμευση δηλαδή του εργαζόμενου με τον εργοδότη σε «προσωπικό» επίπεδο. Αυτή η διαδικασία ήταν το πρώτο και σημαντικό βήμα για την έντονη αστικοποίηση που ακολούθησε.

Παράλληλα πρέπει να επισημανθεί ότι οι επαναστάσεις στη μεσαιωνική πόλη ήταν αποτέλεσμα ενός διπλού ταξικού αγώνα, αφού πέρα από τη σχέση γαιοκτήμονα-δουλοπάροικου, υπάρχει και η σύγκρουση των αρχόντων με την ανερχόμενη αστική τάξη. Η άνοδος της αστικής τάξης ήταν ένας αγώνας ενάντια τόσο στα προνόμια της φεουδαρχίας, όσο και στα δεσμά των συντεχνιών σε σχέση με την ελεύθερη ανάπτυξη των συντεχνιών(Lefebvre, 1976). Η βιοτεχνία (μανουφακτούρα) αποτέλεσε τη πρώτη κλασική μορφή κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας και ταυτόχρονης ρήξης του συντεχνιακού συστήματος. Πλέον ένας μεγαλύτερος αριθμός εργατών συγκεντρωνόταν για να κατασκευάσει ένα προϊόν, συνεργαζόταν δηλαδή σε ένα μεγαλύτερο εργαστήριο, εισάγοντας τον τεχνικό καταμερισμό εργασίας. Ο τελευταίος αποτέλεσε ένα αδιαμφισβήτητο δημιούργημα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής(Marx, 2016). Βάση της παραγωγικής διαδικασίας όμως συνέχισε να αποτελεί η χειρωνακτική εργασία του κάθε ξεχωριστού τεχνίτη, είτε σε επίπεδο χειροτεχνίας των πόλεων είτε σε επίπεδο οικοτεχνίας της υπαίθρου, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να εξυπηρετήσει πλήρως τις παραγωγικές ανάγκες που η ίδια δημιούργησε(Marx, 2016).

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας, η εξειδίκευση της εργασίας και η συσσώρευση κεφαλαίου οδήγησε στη δημιουργία βιομηχανικών ενοτήτων, και στη συνακόλουθη παραγωγή νέου «εκμηχανισμένου» χώρου(Δημητριάδης, 1995). Ιδιαίτερο βάρος πρέπει να δοθεί στην μηχανοποίηση της παραγωγής κάποιων κλάδων, όπως της νηματοουργίας, που μέσω αυτών διαχύθηκε η ανάπτυξη της βιομηχανίας και του σιδηροδρομικού δικτύου(Marx, 2016). Το εν λόγω δίκτυο μείωσε δραστικά το κόστος του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων και επέτρεψε τη στενότερη διασύνδεση των αστικών και βιομηχανικών κέντρων (Walker, 2016). Η επισήμανση του Marx σχετικά με τον χωρικό καταμερισμό εργασίας, και πιο συγκεκριμένα ότι ειδικοί κλάδοι της παραγωγής περιορίζονται σε ειδικές περιοχές, έχει τις ρίζες της στην γεωγραφική ανισότητα και στην δυνατότητα του καπιταλιστικού συστήματος να εκμεταλλεύεται οποιαδήποτε τέτοια διαφοροποίηση(Marx, 2016). Ως αποτέλεσμα μερικά επαρχιακά βιομηχανικά κέντρα αναπτύχθηκαν, νέες πόλεις δημιουργήθηκαν γύρω από παραγωγικές δραστηριότητες όπως τα ανθρακωρυχεία, εμπορικά κέντρα επεκτάθηκαν και κατασκευάστηκαν νέες υποδομές για να τα εξυπηρετήσουν και με αυτό τον τρόπο αναδύθηκε η πρώτη καπιταλιστική πόλη(Λεοντίδου, 1989).

Τέλος βασική αιτία η οποία συντέλεσε στο πέρασμα από τη μανουφακτούρα στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, με σημαντικές επιδράσεις στο χώρο είναι η εκμετάλλευση των αποικιακών χρήσεων και η απομύζηση των φυσικών τους πόρων. Το αποικιακό σύστημα αποτέλεσε βασικό μοχλό συγκέντρωσης κεφαλαίου αφού οι φυσικοί πόροι από τις αποικίες μετατρέπονταν σε κεφάλαιο των μητροπόλεων(Marx, 2016). Απαραίτητοι κόμβοι αυτής της διαδικασίας ήταν οι αποικιακές πόλεις, οι οποίες χαρακτηριζόταν από ανύπαρκτη παραγωγική βάση και υπερτροφικούς διοικητικούς μηχανισμούς ως αποτέλεσμα του διαμεσολαβητικού τους ρόλου ανάμεσα στην ενδοχώρα τους και μία πληθώρα ξένων αστικών κέντρων(Λεοντίδου, 1989).

Στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος, ο χώρος δεν παράγεται μόνο από τη συσσώρευση κεφαλαίου, αλλά και από τη γεωγραφική συνάθροιση εργατικού δυναμικού, δηλαδή την αστικοποίηση του εργατικού δυναμικού και του εν γένει πληθυσμού. Αλλιώς ειπωμένο, οι άνθρωποι καταλαμβάνουν χώρο και θα πρέπει κάπου και κάπως να ζήσουν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι αναφορές του Engels,

όπου από πολύ νωρίς αναγνώρισε την ανάγκη των εργαζομένων για κατοικία και τη σύνδεση που έχει η χωροθέτηση της με την παραγωγικότητα τους. Πιο συγκεκριμένα διακρίνει ότι το κόστος για την κατασκευή κατοικιών των εργαζομένων στα εργοστάσια, είναι αναγκαίο μέρος του συνολικού κεφαλαίου, καθώς η κοντινή απόσταση των κατοικιών με το εργοστάσιο εξασφαλίζει καλύτερη απόδοση στην εργασία τους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την κατασκευή κατοικίας για τους εργάτες σε γειτνιάζουσα θέση με τις βιομηχανίες, σε σημείο που χωριά αναδύθηκαν εκεί όπου υπήρχε «κενή» γη και μετατράπηκαν με τη πάροδο του χρόνου σε πόλεις(Engels, 2012). Διακρίνεται δηλαδή ότι ο καπιταλισμός όχι μόνο παράγει χώρο στη συγκεκριμένη περίπτωση, αλλά ότι και η γεωγραφική συγκέντρωση, σε κάποιες περιοχές, και η συνεπαγόμενη σχετική πληθυσμιακή ερήμωση άλλων χωρικών ενοτήτων, δεν αποτελούν φραγμό, αλλά αναγκαία συνθήκη για την ανάπτυξη του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού.

Παράλληλα, ο Engels αποτυπώνει εύγλωττα το πως η πολεοδομική διάρθρωση στις πρώιμες βιομηχανικές πόλεις αποκρύπτει τις άθλιες εργατικές συνοικίες, με τις οδικές αρτηρίες να αναδεικνύουν το εμπορικό κέντρο και την αστική τάξη να κατοικεί στα προάστια(Engels, 1974). Η αστική τάξη ήταν η μόνη που μπορούσε να επιλέξει τον τόπο κατοικίας της χωρίς φραγμούς, ιδιαίτερα με την αύξηση της χρήσης του αυτοκινήτου(Λεοντίδου, 1989).

Μία άλλη αιτία της εντεινόμενης αστικοποίησης, η οποία συνδέεται κυρίως με τη μεταπολεμική περίοδο, είναι η ενίσχυση της κατανάλωσης και της κυκλοφορίας εμπορευμάτων που αναπόφευκτα προκύπτει από την συγκέντρωση κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού, στο πλαίσιο των πόλεων(Ανδρίτσος, 2012).

Μέσω λοιπόν των προαναφερθέντων διαδικασιών παράγεται η γεωγραφία του καπιταλισμού ή αλλιώς η καπιταλιστική πόλη που αποτελεί το χωρικό αποτέλεσμα: i) της καταστροφής των προηγούμενων κοινωνικών σχηματισμών, ii) της πρωταρχικής συσσώρευσης, και iii) της εκβιομηχάνισης και των σχέσεων παραγωγής που αναπτύχθηκαν πλαίσιο αυτής(Lefebvre, 1976). Παράλληλα η αστικοποίηση είναι μία διαδικασία η οποία βοηθάει τις καπιταλιστικές σχέσεις όχι μόνο να εδραιωθούν, όπως παρατηρήσαμε, αλλά και να αναπτυχθούν, καθώς

προσφέρει έναν ζωτικής σημασίας τρόπο απορρόφησης πλεονασμάτων κεφαλαίου που δεν μπορεί να απορροφήσει η βιομηχανική παραγωγή (Harvey, 2011).

2.1.3 Αντίθεση Πόλης-Υπαίθρου και η ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Δεν μπορεί κάποιος να μελετήσει τη σχέση καπιταλισμού και βασικών μορφών που οργανώνει τον χώρο, χωρίς να μελετήσει τη σχέση πόλης και υπαίθρου ή καλύτερα την αντίθεση πόλης-υπαίθρου. Στην ενότητα 2.2 προαναφέρθηκε ο ρόλος της πόλης όχι μόνο στο καπιταλιστικό σύστημα, αλλά και στο δουλοκτητικό και στο μετέπειτα φεουδαρχικό. Κατά ανάλογο τρόπο αναπτύσσεται στη παρούσα ενότητα η σχέση πόλης και υπαίθρου, συμπεριλαμβάνοντας και τους προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς.

Η κυριαρχία της πολιτικής πόλης επάνω στην ύπαιθρο στην αρχαιότητα ήταν αδιαμφισβήτητη, καθώς η απασχόληση των σκλάβων στις μεγάλες αγροτικές καλλιέργειες εξαρτιόταν από το άστυ. Στην φεουδαρχία λόγω των υποδομών που είχε κατασκευάσει η αποσυνθεμένη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και της «επέλασης των βαρβάρων» που επέφερε ως προϊόν τον θεσμό της κοινότητας, η ύπαιθρος αποκτά δική της οντότητα και η σχέση πόλης υπαίθρου γίνεται ανταγωνιστική (Lefebvre, 1976). Η σύνδεση των διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών με το χώρο και την ποικιλομορφία του, μπορεί να γίνει πιο κατανοητή αν δει κανείς το παράδειγμα των γερμανικών φύλων. Αποτελούνταν από ομάδες που η παραγωγή τους ήταν γεωργική, στηριζόμενη στην εργασία των δουλοπάροικων, με αποτέλεσμα η κοινωνική τους ζωή να οργανώνεται στην απομονωμένη ύπαιθρο. Εκμεταλλευόμενοι τη συγκέντρωση γαιοκτησίας, ήδη από τα χρόνια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και το ανεπτυγμένο οδικό δίκτυο, κατάφεραν να ανατρέψουν τις υφιστάμενες σχέσεις παραγωγής στις απομονωμένες ρωμαϊκές επαρχίες, και κατόπιν στο σύνολο της αυτοκρατορίας (Marx, 1989).

Ένας παράγοντας ανάπτυξης της καπιταλιστικής πόλης ήταν η πρωταρχική συσσώρευση, που προϋπέθετε την καταστροφή της υπαίθρου ή με μία άλλη ανάγνωση την «μετατροπή» της υπαίθρου με όρους που να υπηρετούν τα συμφέροντα της αστικής τάξης.

Για να γίνει πιο κατανοητή η σχέση πόλης και υπαίθρου στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής αρκεί η παράθεση μίας φράσης του Engelsπου υποστηρίζει ότι «ο

πρώτος μεγάλος καταμερισμός εργασίας είναι ο χωρισμός της πόλης με την ύπαιθρο»(Engels, 2006). Ας δούμε λοιπόν την σχέση μέσα από τη πορεία του καταμερισμού της εργασίας και της δυναμικής που αποκτούσε το κεφάλαιο. Στις μεσαιωνικές πόλεις το περιορισμένο εμπόριο, ο αυθόρμητος τρόπος που διαρθρωνόταν ο καταμερισμός της εργασίας και το γεγονός ότι το κεφάλαιο δεν ήταν ρευστοποιήσιμο συγκροτούσαν μία «αδύναμη πόλη». Η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης, η επέκταση του καταμερισμού της εργασίας και του διαχωρισμού παραγωγής και εμπορίου, καθώς και η ανάπτυξη των συγκοινωνιακών συνδέσεων είχαν ως αποτέλεσμα την ανάδειξη της αστικής τάξης και την δημιουργία σχέσεων μεταξύ των πόλεων. Όσο λοιπόν οι εξεγέρσεις που πραγματοποιούνταν στην ύπαιθρο αποτύγχαναν λόγω της διασποράς των δουλοπάροικων, η αστική τάξη συγκροτούνταν και ο καταμερισμός εργασίας επεκτείνονταν συνεχώς με αποτέλεσμα την εμφάνιση της μανουφακτούρας(Marx, 1997).

Ο πρώτος κλάδος στον οποίο αναπτύχθηκαν μανουφακτουρικές συγκεντρώσεις και μονάδες είναι η υφαντουργία, δευτερεύουσα απασχόληση των κατοίκων της υπαίθρου. Η σταδιακή επέκταση του εμπορίου και κυρίως η συσσώρευση κεφαλαίου που είχε συντελεστεί έως τότε στις συντεχνίες και στους εμπόρους, οδήγησε και σε μία παράλληλη υφαντουργική παραγωγή στην πόλη. Η διάδοση του εμπορίου και του κινητού κεφαλαίου, καθώς και οι ύλες που έφταναν από τις αποικίες συντέλεσαν σημαντικά στην ανάπτυξη της μανουφακτούρας και στην υποβάθμιση των συντεχνιών. Στο πλαίσιο αυτό ενθαρρύνθηκε από προστατευτικούς δασμούς που ανέπτυξαν τα κράτη, αλλά ενισχύθηκε και από την αστικοποίηση στην οποία είχε οδηγήσει η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης(Marx, 1997). Παρατηρούμε δηλαδή ότι η γέννηση της μανουφακτούρας δεν οφείλεται στην πόλη, αλλά στην σχέση της πόλης με την ύπαιθρο, για αυτό άλλωστε πολλές υφαντουργικές κωμοπόλεις εξελίχθηκαν σε μεγάλες καπιταλιστικές πόλεις. Παράλληλα τα δεσμά των συντεχνιών στις μανουφακτουρικές μεγάλες πόλεις, και η πατριαρχική σχέση που διέκρινε τον συντεχνίτη και τον μάστορα χάθηκαν, σε αντίθεση με την ύπαιθρο και τις μικρές πόλεις που εξακολουθούσαν να υπάρχουν έως έναν βαθμό(Lefebvre, 1976). Τέλος η

επίδραση των αποικιών στην συσσώρευση οικονομικού πλεονάσματος στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για την συνολική μεγέθυνση των πόλεων (Walker R., 2016). Ουσιαστικά η αντίθεση πόλης υπαίθρου, σε μία παγκόσμια κλίμακα, μπορεί να αναγνωστεί μέσα από τη μελέτη της σχέσης των αποικιών με τις μητροπόλεις του. (Harvey, 1982).

Η αστικοποίηση που προηγήθηκε σε συνδυασμό με τη συσσώρευση κεφαλαίου είτε από τις αποικίες είτε στις μητροπολιτικές περιοχές, διέυρνε την αγορά. Ως αποτέλεσμα επεκτάθηκε η παραγωγή και υπήρξε εμβάθυνση του καταμερισμού της εργασίας. Ο χωρισμός πόλης και υπαίθρου, εμβαθύνει συνεχώς την αντίθεση πόλης-υπαίθρου, με αποτέλεσμα την ολοένα και ισχυρότερη υποταγή της υπαίθρου στη πόλη (Marx, 1989). Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η πόλη αναπτύσσει τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής αλλά και ταυτόχρονα αναπτύσσεται μέσω αυτών¹.

Οι οργανωτικές ικανότητες της πόλης σε συνδυασμό με την σχέση (αντίθεση) που έχει με την ύπαιθρο, οδηγούν την πόλη να παράξει κάτι που τη ξεπερνά, τη μεγάλη βιομηχανία και κατ' επέκταση τη βιομηχανική πόλη. Οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είναι ο παράγοντας που καταστρέφει την μεσαιωνική πόλη και αναδεικνύει την κεφαλαιοκρατική, αλλά όχι αποκομμένα από τη σχέση πόλης-υπαίθρου, καθώς ενώ οι διάφορες ανταγωνιστικές σχέσεις διαλύονται (χωρικοί και άρχοντες, αστοί και άρχοντες βασιλιάδες και αστικό κράτος), η σχέση πόλης υπαίθρου παραμένει με αποτέλεσμα ο νέος κοινωνικός σχηματισμός να συμπαρασύρει και το χωριό (Lefebvre, 1976; Marx, 1997).

---

¹ Για παράδειγμα η μαυνοφακτούρα στο 18ο αιώνα ήταν εξαιρετικά προστατευμένη από το κράτος, γιατί με την παραμικρή αλλαγή σχέσεων πρώτων υλών θα μπορούσε να καταστραφεί. Έτσι αρχικά το εμπόριο είχε μεγαλύτερη σημασία από ότι τη βιομηχανία σε πολιτικό επίπεδο, καθώς θα μπορούσε να εξασφαλίσει εξαγωγές και να βελτιώσει την βιωσιμότητα της μαυνοφακτούρας. Αν συνηγορήσει κάποιος ότι οι πρώτες βιομηχανικές μονάδες βρισκόταν στην ύπαιθρο, τότε μπορεί να κατανοήσει τον Μαρξ που θεωρούσε τις πόλεις-λιμάνια ως πόλεις με την νοοτροπία μεγαλοαστών, ενώ αντίστοιχα τις βιομηχανικές τις χαρακτηρίζει μία μικροαστική αντίληψη (Marx, 1997).

Η επανάσταση που επέφερε η τεχνολογική εφαρμογή της επιστήμης στην γεωργία, μέσω της συνένωσης της αγροκαλλιέργειας και της βιομηχανίας, είχε ως αποτέλεσμα οι αγρεργάτες να αντιμετωπίζουν προβλήματα σε κοινή βάση με τους αστακούς εργάτες. Ενώ όμως τα προβλήματα είχαν κοινή βάση, ο καταμερισμός εργασία διαφοροποιούσε τη φύση τους, καθώς στους πρώτους καταστρεφόταν ο πνευματικός βίος, ενώ στους δεύτερους η σωματική υγεία. Ταυτόχρονα η διασπορά των αγρεργατών λόγω της φύσης της παραγωγής μειώνει τις δυνατότητες τους για αντίσταση, σε αντίθεση με την πόλη που αποτελεί προνομιακό χώρο αντίστασης λόγω της συγκέντρωσης των αστακών εργατών. Η αγροκαλλιέργεια όμως, πέρα από την υπονόμευση της εργασίας, προχωρεί και στην καταλήστευση του εδάφους καθώς πιέζεται από την ολοένα αυξανόμενη βιομηχανική παραγωγή (Marx, 2016). Η γεωργία στην αστική κοινωνία χάνει την σημασία που είχε στην φεουδαρχία, και μπαίνει στην υπηρεσία της βιομηχανίας, με αποτέλεσμα και η ύπαιθρος να ακολουθεί αυτή τη διαδρομή (Marx, 1989).

Στην πράξη, δεν οδηγηθήκαμε σε μία «υπαιθροποίηση της πόλης» μέσω της επέκτασης της, κατά τα πρότυπα της πολιτικής πόλης της αρχαιότητας, αλλά στην «αστικοποίηση της υπαίθρου». Αυτό γιατί, καθώς στα χωριά δεν υπήρχαν συντεχνίες, το έδαφος ήταν πιο εύφορο για την σταδιακή ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων (Λεοντίδου, 1989). Οι τεχνολογικές εξελίξεις, με χαρακτηριστικότερη την ατμομηχανή, απελευθέρωσαν την βιομηχανία από τους αρχικούς φραγμούς (άμεση επαφή με τη δύναμη του νερού), η οποία ήταν πλεονέκτημα της υπαίθρου. Αντίθετα η ατμομηχανή δεν ήταν πλεονέκτημα της πόλης, αλλά απαιτούσε καθαρό νερό, ενώ παράλληλα επέκτεινε την παραγωγή, με αποτέλεσμα την μετατροπή χωριών σε βιομηχανικές πόλεις ή την ανάδυση βιομηχανικών πόλεων εκ του μηδενός (Engels, 2006). Αυτό ήταν και το σημείο όπου η κυριαρχία της πόλης κατέστη αδιαμφισβήτητή, όταν η βιομηχανία κατέστρεψε τη μανουφακτούρα, και τη θέση των μεγάλων πόλεων την πήραν σύγχρονες μεγάλες βιομηχανικές πόλεις (Marx, 1997). Πλέον προηγμένες περιοχές θα προσελκύουν συνεχώς νέες δραστηριότητες χάρη στην ευρωστία των αγορών τους και της δυνατότητας τους να προμηθεύουν μέσα παραγωγής και εργατικό δυναμικό, εντείνοντας την αντίθεση πόλης και υπαίθρου (Harvey, 2014).

Εξετάζοντας την αντίθεση πόλης και υπαίθρου, μέσα από το πρίσμα του Engels, ο οποίος από πολύ νωρίς έθεσε την έννοια του χώρου και των κοινωνικών υποδομών, στο έργο του για την κατοικία της εργατικής τάξης προκύπτει, μεταξύ άλλων, μία αντίφασή της καπιταλιστικής παραγωγής: ενώ η βιομηχανική ανάπτυξη ιδωμένη σαν ολότητα δημιουργεί συνεχώς μεγαλουπόλεις, ο κάθε ξεχωριστός βιομήχανος τείνει να μετακινείται προς την ύπαιθρο για διάφορους λόγους, αστικοποιώντας έτσι επιπλέον περιοχές και αφήνοντας «ακάλυπτο χώρο» πίσω(Engels, 2006). Παράλληλα ο Ένγκελς ταυτίζει το ζήτημα της κατοικίας της εργατικής τάξης, με την αντίθεση πόλης-υπαίθρου. Στις πόλεις οι συνθήκες είναι άθλιες και οι εργαζόμενοι αντιδρούν στο πρόβλημα διεκδικώντας στέγη και αλληλοβοηθώντας σε ατομικό και κλαδικό επίπεδο, αλλά ο περιορισμένος αστικός χώρος θέτει αντικειμενικά όρια στις διεκδικήσεις αυτές. Αντίθετα ο χώρος της υπαίθρου δεν χαρακτηρίζεται από περιοριστικούς παράγοντες και οι συνθήκες εκεί είναι πιο ανεκτές. Λόγω της διασποράς τους, όμως, οι εργαζόμενοι στην ύπαιθρο δεν έχουν αναπτύξει το κατάλληλο βαθμό αλληλοβοήθειας και αντίδρασης στις καπιταλιστικές πρακτικές εκμετάλλευσης (Engels, 2012). Συμπερασματικά ο Engels αναδεικνύει την αντίθεση πόλης και υπαίθρου ως αλληλεξαρτώμενη αλλά και ταυτόχρονα παραγόμενη από την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας, θεωρώντας ότι απαραίτητη συνθήκη για την κατάργηση της πρώτης είναι η κατάργηση της δεύτερης, προτάσσοντας ως λύση έναν άλλο τρόπο παραγωγής, που θα εξαλείψει την αντίθεση και θα περιορίσει τις μεγαλουπόλεις (Engels, 2012).

Μια σύντομη αναφορά στη σχέση πόλης και υπαίθρου στο πλαίσιο των ριζοσπαστικών θεωριών, θα ήταν ελλιπής χωρίς αναφορά στην προσέγγιση του Antonio Gramsci, που εισήγαγε μία πρώιμη μορφή «γεωγραφικού ιστορικού υλισμού». Η συμβολή του είναι σημαντική για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί είναι ο πρώτος που μελέτησε την αντίθεση πόλης-υπαίθρου μέσα από την ιστορική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα της, συνδέοντας τη, μεταξύ άλλων, με τις ταξικές συγκρούσεις και τις εδαφικές τους ιδιαιτερότητες. Δεύτερον, γιατί είναι ο κατεξοχήν διανοούμενος που θέτει και αναλύει την έννοια της «ηγεμονίας» και της έκφρασης της πολιτικής εξουσίας στον χώρο και στην πόλη, πράγμα που συνεχίζει ο Lefebvre και στη συνέχεια ο David Harvey. Για να το επιτύχει αυτό, μελετά συστηματικά την

εθνική και χωρική ιδιαιτερότητα του καπιταλισμού μέσα από τις διαφορετικές πορείες ανάπτυξης σε Ιταλία και Βρετανία, αλλά και τις ενδο-περιφερειακές αντιθέσεις εντός της Ιταλίας(Βόρειο και Νότιο τμήμα)(Κωνσταντάτος, 2012; Hadjimichalis & Soja, 1985; Gramsci, 1973)

Συμπερασματικά, ο χώρος κατά την μακρά ιστορική περίοδο που εξετάστηκε στην υπό-ενότητα αυτή δεν αποτέλεσε ένα ουδέτερο πεδίο επί του οποίου διαδραματίστηκαν οι όποιες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές. Αντίθετα συνέβαλε σαν ενεργός παράγοντας ώστε να αναπτυχθούν οι καπιταλιστικές σχέσεις, οι οποίες εκφράστηκαν επί αυτού ποικιλότροπα. Κυρίως δε, με τη μορφή της αντίθεσης πόλης-υπαίθρου ή διαμέσου της αστικοποίησης που συγκέντρωσε εργατικό δυναμικό και συσσωρευμένο κεφάλαιο σε συγκεκριμένες χωρικές ενότητες.

2.2 Η θεωρία του “spatial fix”

Στην ενότητα 2.1 της παρούσας διατριβής αναπτύχθηκε η εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος, υπό το πρίσμα του γεωγραφικού (χωρικού) παράγοντα. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις χωρικές παγιώσεις/επιλύσεις που αναπτύσσει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, σύμφωνα με τον David Harvey, με στόχο να ξεπεράσει τις κρίσεις υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου που τον χαρακτηρίζουν, και να επιχειρήσει να εισέλθει σε περίοδο ανάκαμψης της κερδοφορίας. Πιο συγκεκριμένα, θα εστιάσουμε στην έννοια του “spatial fix”, που εισήχθη με το βιβλίο του David Harvey «Τα Όρια του Κεφαλαίου» (Harvey, *Limits to Capital*, 1982), και αναπτύχθηκε περαιτέρω από τον ίδιο και από ερευνητές. Μέσα από το έργο του αναλύθηκε και οροθετήθηκε με ενάργεια και ακρίβεια, οι τρόποι με τους οποίους ο κυρίαρχος κοινωνικός σχηματισμός καταφέρνει να προσπεράσει μία κρίση, αξιοποιώντας τη χωρική συνιστώσα.

Εισαγωγικά, ο David Harvey προσεγγίζει τις οικονομικές κρίσεις μέσα από τρεις βασικές υποθέσεις-παρατηρήσεις: πρώτον, θεωρεί πως οι κρίσεις εμφανίζονται ή εκδηλώνονται μέσα από συγκεκριμένα «τοπικά γεγονότα» ή αποφάσεις, χωρίς όμως αυτά να αποτελούν την γενεσιουργό αιτία τους. Δεύτερον, υποστηρίζει ότι η εμφάνιση των κρίσεων, και η υποτίμηση κεφαλαίου και αξιών που έπεται, σχετίζεται με την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη και καθορίζεται από τους χωροχρονικούς περιορισμούς που υπάρχουν στο πλαίσιο των οικονομικών κύκλων. Ταυτόχρονα, υποστηρίζει ότι οι παγκόσμιας εμβέλειας οικονομικές κρίσεις είναι το αποτέλεσμα συσσωρευμένων, και μικρότερης εμβέλειας, εναλλασσόμενων κρίσεων. Τρίτον, και εξαιρετικά σημαντικό για την παρούσα διατριβή, θεωρεί ότι οι επιπτώσεις της κρίσης μπορούν να διασπαρθούν και να κατευναστούν, έως έναν βαθμό, διά της χωρικής παγιοποίησης (ή εναλλακτικά της χωρικής επίλυσης τους) και της γεωγραφικής μετάθεσης των συνεπειών τους. Μοχλό για αυτό αποτελεί η χωρική μετάθεση-αλλαγή των ροών κεφαλαίου (*capital switching*) και εργασίας προς νέους κλάδους σε άλλες γεωγραφικές περιοχές ή και στις ίδιες, ως προς αυτές που βρίσκονται στη δίνη της κρίσης, και συγκεκριμένα μέσα από την στροφή στον

τομέα των κατασκευών και την εκ βάθρων ανοικοδόμηση και επανα-δημιουργία του φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου(Harvey, 1982).

2.2.1 Η έννοια του “spatial fix”

Η σχέση χώρου και καπιταλιστικού συστήματος, στο έργο του David Harvey, δεν αποτελεί μία απλή κατηγοριοποίηση του χώρου σε διαφορετικές γεωγραφικές ενότητες (π.χ. κράτη), οι οποίες υπόκεινται σε ετεροχρονισμένες φάσεις ανάπτυξης. Αντίθετα, θεωρεί ότι η παραγωγή, η αναπαραγωγή και η αναδιάρθρωση του χώρου είναι βασικοί παράγοντες για την κατανόηση της πολιτικής οικονομίας του καπιταλισμού, ορμώμενος από τη βασική αρχή του Μαρξ περί καταστροφής του χώρου διαμέσου του χρόνου. Άλλωστε οι αντιφάσεις του καπιταλισμού ενσωματώθηκαν τόσο στη παραγωγή του χώρου, με αποτέλεσμα κάποιες φορές οι γεωγραφικές συνθήκες να αποτελέσουν «αιτία» διακοπής της συσσώρευσης κεφαλαίου, της βασικής διαδικασίας για την ομαλή λειτουργία του συστήματος (Harvey, 2001; Marx, 1975).

Το κεφάλαιο είναι πάντα σε κίνηση και μεγάλο μέρος αυτής της κίνησης είναι στο χώρο, καθώς η ανταλλαγή εμπορευμάτων εμπεριέχει πάντα την αλλαγή της θέσης και της χωρικής μετακίνησης. Η κίνηση στο χώρο απαιτεί χρόνο και χρήμα, καθώς η παραγωγή κατά κανόνα είναι προσδεμένη σε έναν τόπο. Η συμπίεση τους μπορεί να γίνει με δύο τρόπους: ο πρώτος είναι μέσα από τη γεωγραφική συγκέντρωση επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται σε διαφορετικούς κλάδους, καθώς έτσι διαμοιράζεται το κόστος για υποδομές, υπηρεσίες, πληροφορίες, αλλά ο περιορισμός αυτός οδηγεί σε πλεονάσματα κεφαλαίου και εργασίας. Ο δεύτερος είναι μέσα από την συνεχή τεχνολογική εξέλιξη των μεταφορών και των επικοινωνιών, απαξιώνοντας με αυτό τον τρόπο τις υφιστάμενες υποδομές. Για παράδειγμα η κατασκευή μίας σιδηροδρομικής γραμμής προϋποθέτει πολλά κεφάλαια για την υλοποίηση της. Για να είναι κερδοφόρα, στοχεύει στην χρήση των παγίων περιουσιακών της στοιχείων από άλλους καπιταλιστές, καθώς σε αντίθετη περίπτωση το κεφάλαιο που επενδύθηκε αποτιμάται ή απαξιώνεται εξ ολοκλήρου. Την ίδια κατάληξη έχει όμως, και σε περίπτωση που η συμπίεση κόστους και χρόνου, δεν είναι αυτή που επιτάσσουν οι σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις (Harvey, 2014; Harvey, 2012).

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστούν δύο ζητήματα σχετικά με την έννοια του “spatial fix”: το πρώτο έχει να κάνει με τον χαρακτήρα του παγίου κεφαλαίου και τη κυκλοφορία του, ενώ το δεύτερο αφορά συνολικότερα το δομημένο περιβάλλον και την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη. Στην μαρξική θεωρία το πάγιο κεφάλαιο αφορά εκείνα τα στοιχεία της παραγωγής τα οποία δεν καταναλώνονται άμεσα ή έμμεσα (π.χ. μηχανολογικός εξοπλισμός), αλλά φθείρονται στη πάροδο των κύκλων παραγωγής. Ωστόσο ο χρόνος ζωής του δεν καθορίζεται μόνο από τον ρυθμό φυσικής αλλοίωσης, αλλά και από τις τεχνολογικές εξελίξεις, καθώς ο εξοπλισμός για παράδειγμα μπορεί να αντικατασταθεί από νέο και λιγότερο δαπανηρό, πολύ πριν τον «φυσικό» του θάνατο. Ωστόσο οι επενδύσεις για πάγια κεφάλαια δεν είναι απλά ένας χώρος στην υπηρεσία του καπιταλισμού, αλλά τμήμα του συνολικότερου αλληλοτροφοδοτούμενου συστήματος. Σημαντικό μέρος κεφαλαίου και εργασίας έχει επενδυθεί για τη κατασκευή υποδομών (π.χ. αεροδρόμια, οδικοί άξονες, σιδηροδρομικά δίκτυα κ.α.). Οι ροές εν μέρει καθοδηγούνται από αυτές τις επενδύσεις (π.χ. ένα αεροπλάνο μπορεί να μετακινηθεί οπουδήποτε, όμως χρειάζεται αεροδρόμιο για να προσγειωθεί), αλλά παράλληλα οι επενδύσεις αυτές εξαρτώνται άμεσα από την επιτυχή πραγμάτωση των ροών. Εάν οι ροές αποτύχουν να πραγματοποιηθούν, τότε το πάγιο κεφάλαιο θα απαξιωθεί και θα χαθεί (Harvey, 2001; Harvey, 2014).

Μέσα από το έργο του ο David Harvey κατέληξε σε τρεις βασικές διαπιστώσεις που τον ώθησαν στην διατύπωση της έννοιας των “spatial fix” και πιο συγκεκριμένα: α) ο καπιταλισμός δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει χωρίς τη γεωγραφική επέκταση, β) οι σημαντικές τεχνολογικές εξελίξεις στα πεδία των μεταφορών και των επικοινωνιών ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις για την αναπαραγωγή του συστήματος, γ) και ιδιαίτερα σημαντικό, ότι οι τρόποι γεωγραφικής επέκτασής του εξαρτώνται αποφασιστικά από την αναζήτηση αγορών, πρώτων υλών, πλεονάσματος εργασίας ή νέες ευκαιρίες για επενδύσεις σε πάγια κεφάλαια που απειλούνται ήδη με απαξίωση (Harvey, 2001; Storper & Walker, 1989).

Συνοπτικά ο χώρος και η κίνηση του κεφαλαίου, με όρους χεγκελιανής θεωρίας, αποτυπώνεται μέσα από τη διαλεκτική σχέση παγίου κεφαλαίου και ροών.

Παράλληλα σε περιόδους κρίσεων, η γεωγραφική επέκταση και η χωρική αναδιάρθρωση παρέχουν διεξόδους στην αναζήτηση κερδοφόρων πεδίων για την απορρόφηση των πλεονασμάτων κεφαλαίου και εργασίας.

Με βάση τα παραπάνω, ως “spatial fix” ορίζεται:

- τόσο η τάση του κεφαλαίου (**χωρική παγίωση**) να παγιώνεται σε ορισμένες θέσεις/ υπο-περιοχές του χώρου, εξασφαλίζοντας για μια μικρότερη ή μεγαλύτερη περίοδο την κερδοφορία του,
- όσο και η διαλεκτικά αλληλοσυνδεδεμένη τάση του (**χωρική εφήμερη επίλυση**) να μετατοπίζεται σε νέους χώρους, επιλύοντας τις εσωτερικές του κρίσεις μέσω της γεωγραφικής επέκταση

Στη πρώτη περίπτωση αναφερόμαστε σε εκείνο το τμήμα του κεφαλαίου που παγιώνεται κυριολεκτικά και υλικά στο έδαφος, «ασφαλίζοντας» λειτουργία του. Ουσιαστικά είναι η επιλογή του καπιταλισμού να σταθεροποιεί τη γεωγραφία του με τη κατασκευή υποδομών (π.χ. δίκτυα μεταφορών και επικοινωνίας) και γενικότερα δομημένου περιβάλλοντος (π.χ. κατοικίες), με στόχο να εκμηδενιστεί ο χώρος μέσω της συμπίεσης του κόστους και του χρόνου των αποστάσεων. Εδώ πρέπει να επισημανθεί η διάκριση μεταξύ του παγίου κεφαλαίου που μπορεί να μετακινηθεί και εκείνου του οποίου είναι σταθερό (και στο οποίο αναφερόμαστε στη συγκεκριμένη περίπτωση). Ορισμένα πάγια κεφάλαια, και κυρίως αυτά που είναι με τη μορφή δομημένου περιβάλλοντος, είναι διττά παγιωμένα στον χώρο, γεγονός που αναδεικνύει τη διαλεκτική σχέση σταθερότητας και κίνηση ακόμα και εντός της συγκεκριμένης κατηγορίας (Harvey, 2001).

Σε αυτή την επιλογή βεβαίως, εμπεριέχεται μία από τις βασικές αντιφάσεις του καπιταλισμού, καθώς παράγει «σταθερό» χώρο που του είναι απαραίτητος για την λειτουργία του σε ένα συγκεκριμένο χρονικό και γεωγραφικό σημείο, γεγονός που αντίκειται στη φυσική του τάση για συνεχή κίνηση. Στη πορεία του χρόνου η μάζα όλου αυτού του παγίου κεφαλαίου αυξάνεται σε σχέση με το κινούμενο κεφάλαιο, με αποτέλεσμα να μειώνεται η κερδοφορία του και να συσσωρεύεται. Στη

προκειμένη περίπτωση αυτή είναι η σημαντικότερη αντίφαση, καθώς ο καπιταλισμός σε μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα θα καταστρέψει αυτόν τον χώρο και τμήμα του κεφαλαίου που επένδυσε σε αυτόν, για να δημιουργήσει μία νέα χωρική παγίωση η οποία θα εξυπηρετεί την αναπαραγωγή του σε μεταγενέστερο σημείο της ιστορίας του (Harvey, 2001; Γκιάλης & Herod, 2015).

Στη δεύτερη περίπτωση προΐσταται η έννοια της επιδιόρθωσης, μέσω της γεωγραφικής επέκτασης, καθώς έτσι δίνεται μία λύση στις κρίσεις υπερσυσσώρευσης του καπιταλισμού, αλλά με προσωρινό χαρακτήρα. Η επέκταση είναι προϊόν δύο διττών διαλεκτικών σχέσεων που αλλητροφοδοτούνται μεταξύ τους, μίας εσωτερικής που αναφέρεται στην υπερσυσσώρευση κεφαλαίου και εργασίας εντός ενός συγκεκριμένου χώρου, και μίας εξωτερικής που πραγματεύεται τη γεωγραφική έκλυση αυτών των πλεονασμάτων (Harvey, 2001).

Κατά τον Harvey οι λύσεις διαμέσου της γεωγραφικής επέκτασης είναι τόσο ζωτικής σημασίας για την λειτουργία του καπιταλισμού, όσο είναι και εκείνες που προέρχονται από τις τεχνολογικές εξελίξεις. Παράλληλα δίνεται έμφαση στη προσωρινή φύση της λύσης, καθώς όχι μόνο δεν επιλύεται ουσιαστικά το πρόβλημα, αλλά μεταθέτει τις συνέπειες σε μεταγενέστερες φάσεις, όπου η συσσώρευση κεφαλαίου περιλαμβάνει ένα μεγαλύτερο σύνολο περιοχών και τα αποτελέσματα είναι σωρευτικά, παίρνοντας τη μορφή χιονοστιβάδας. Τέτοια μορφή “spatial fix”, αποτελεί η παγκοσμιοποίηση από το 1973 και έπειτα, με τα αποτελέσματα να αποτυπώνονται στη κρίση του 2008 (Harvey, 2001; Harvey, 2014; Storper & Walker, 1989).

Πιο συγκεκριμένα όταν τα τοπικά κόστη ανέρχονται ταχέως, το κεφάλαιο αναζητά άλλους χώρους για να μεταφέρει τις δραστηριότητες του, απορροφώντας με αυτό τον τρόπο τα πλεονάσματα του και διευρύνοντας την κερδοφορία του. Μία κρίση τοπικής υπερσυσσώρευσης σε μία συγκεκριμένη περιοχή μπορεί να αντιμετωπιστεί με την εξαγωγή κεφαλαίου (ή και εργασίας). Αντίστοιχα μία κρίση που οφείλεται στην έλλειψη ικανοποιητικής ζήτησης, μπορεί να αντιμετωπιστεί με τη διάνοιξη νέων αγορών, ιδιαίτερα σε προκαπιταλιστικές περιοχές. Τέλος κρίσης που

οφείλονται στη συσσώρευση κεφαλαίου και στην έλλειψη εργατικού δυναμικού αντιμετωπίζονται, είτε με την κίνηση κεφαλαίων σε περιοχές πλεονασμάτων εργατικού δυναμικού ή / και αδύναμης οργάνωσης της εργασίας, είτε με την εισαγωγή φθηνού εργατικού δυναμικού. Ενώ τα πλεονάσματα εργασίας σε συνδυασμό με την έλλειψη κεφαλαίων, παράγουν έντονα μεταναστευτικά ρεύματα(Harvey, 2001).

Η γεωγραφική ανισότητα είναι βασικός μοχλός για την αναπαραγωγή του καπιταλισμού, καθώς χωρίς αυτή το κεφάλαιο θα είχε υποκύψει στις αυταρχικές του τάσεις, και θα είχε χάσει πλήρως τη νομιμοποίηση του στη βάση της κοινωνίας. Κυρίως μέσω της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης ο καπιταλισμός μετακινεί τις αποτυχίες του, αποφεύγοντας σε περιφερειακό επίπεδο τις συνέπειες, και καθιστώντας τες ανυπολόγιστες όταν η συσσώρευση κεφαλαίου φτάσει σε μονοπωλιακά επίπεδα παγκοσμίως(Harvey, 2014).

2.2.2 Η μετάθεση Κεφαλαίου

Μια καπιταλιστική κοινωνία, για να παράγει υπεραξία και επομένως κέρδος, πρέπει να επενδύει όχι μόνο απευθείας στην παραγωγική διαδικασία, αλλά και σε ένα σύνολο υποδομών όπως είδαμε στην ενότητα 2.2.1.

Στο έργο του David Harvey διατυπώνεται και η προσέγγιση ότι η αστικοποίηση αποτελεί μία αυτόνομη σφαίρα καπιταλιστικής δραστηριότητας, που απαιτεί μεγάλες επενδύσεις, ιδιαίτερα μάλιστα σε περιόδους κρίσεων στρέφεται εκεί για την απορρόφηση πλεονασμάτων και εργασίας. Ουσιαστικά θεωρεί την αστικοποίηση μία μορφή των “spatial fix”, καθώς με αυτό τον τρόπο i) απορροφούνται πλεονάσματα κεφαλαίου και εργασίας για την κατασκευή των απαραίτητων υποδομών, ii) αλλά παράλληλα δημιουργεί έναν απαραίτητο πάγιο εξοπλισμό για την υλοποίηση των ροών και της χωρικής κίνησης του κεφαλαίου(Harvey, 2014).

Η θέση αυτή, έχει την αφετηρία της στη προσέγγιση του Lefebvre, η οποία αναπτύχθηκε στη συνέχεια από τον David Harvey, με σκοπό να κατανοήσει τη σχέση του δομημένου περιβάλλοντος με την αναπαραγωγή της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Παρόλα αυτά η επικαιρότητα της είναι αδιαμφισβήτητη, καθώς είναι ευρέως αποδεκτό ότι η ανάπτυξη και κυρίως η χρηματοδότηση του αστικού δομημένου χώρου, είχε σημαντικό μερίδιο ευθύνης για την οικονομική κρίση που ξέσπασε στις δυτικές οικονομίες το 2008.

Πιο συγκεκριμένα αναφερόμαστε στην άποψη του Harvey, ότι όλο και λιγότερο κεφάλαιο επενδύεται σε παραγωγικές δραστηριότητες, ενώ ταυτόχρονα υπάρχει μία έκρηξη των αξιών των ακινήτων. Η αύξηση της αξίας των ακινήτων εν μέρει οφείλεται και στη χρηματιστικοποίηση του σύγχρονου καπιταλισμού, ο οποίος έχει αναγάγει τους ιδιοκτήτες ακινήτων και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα σε βασικούς παράγοντες ρύθμισης της έντασης και του σχεδιασμού του δομημένου περιβάλλοντος. Εάν συνδυαστεί με την έντονη αστικοποίηση των τελευταίων ετών, αποτυπώνεται με σαφήνεια ότι η κατασκευή του δομημένου περιβάλλοντος αποσκοπεί στην απορρόφηση των πλεονασμάτων κεφαλαίου. (Harvey, 2008; Harvey, 1996).

Ο ορισμός που έχει δοθεί στη συγκεκριμένη μορφή χωρικής παγίωσης/επιδιόρθωσης, τόσο από τον ίδιο τον Harvey, όσο και από τους λίγους ερευνητές που έχουν ασχοληθεί με αυτή, είναι μετάθεση κεφαλαίου (*capital switching*).

Όταν τα προβλήματα της υπερσυσσώρευσης αρχίζουν να εκτείνονται στη σφαίρα της παραγωγής, το κεφάλαιο στρέφεται στην παραγωγή του δομημένου χώρου, ώστε να αποφύγει την υποτίμηση με την οποία απειλείται. Η κατασκευή του δομημένου χώρου, στη συντριπτική της πλειοψηφία υλοποιείται στις αστικές περιοχές, κατ' επέκταση περίοδοι εντατικοποιημένης αστικοποίησης μπορούν να συνδεθούν, υπό προϋποθέσεις με τις απαρχές οικονομικών κρίσεων. Είναι σημαντικό να επισημανθεί, ότι η άνοδος σε επενδύσεις αστικών υποδομών, πρέπει να συνοδεύεται από πτώση των επενδύσεων στο πεδίο της παραγωγής. Επίσης ο

ίδιος ο Harvey παραδέχεται ότι η μετάθεση, δεν είναι πάντοτε αποτέλεσμα της υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου(Christophers, 2011; Harvey, 2001; Kutz, 2016).

Μια τέτοια μετάθεση, ωστόσο, δεν μπορεί να αποτρέψει την κρίση, απλώς καθυστερεί την έναρξη της, επιδεινώνοντας όμως παράλληλα την υποτίμηση που θα επέλθει. Έχοντας επενδύσει σημαντικά τμήματα κεφαλαίου και εργασίας σε ένα δομημένο περιβάλλον λίγα χρόνια μόλις πριν, η φυσική φθορά είναι μηδαμινή. Σε περιόδους κρίσεων η απαξίωση που θα δεχτούν θα είναι σαρωτική, ιδιαίτερα σε συνδυασμό με τον σύγχρονο χρηματιστικοποιημένο καπιταλισμό, που μπορεί να επιδεινώσει την υποτίμηση μέσω των αστραπιαίων ροών χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου.

2.2.3 Άλλες μορφές “spatial fix”

Η θεωρητική πλαισίωση της έννοιας της χωρικής επίλυσης/εφήμερης επιδιόρθωσης έργο Harvey αντλεί από το μαρξικό έργο και την σχολή της κριτικής πολιτικής οικονομίας. Αναδεικνύει δε, πως οι εθνικές και περιφερειακές οικονομίες χαρακτηρίζονται από το δικό τους ρυθμό συσσώρευσης και υποτίμησης, καθώς συνδέονται μέσα από ένα ιεραρχικό πλέγμα ρών κεφαλαίου και εργασίας, το οποίο όμως δεν μπορεί να αντιστρέψει την καθολική τάση των περιοδικών κρίσεων. Ως αποτέλεσμα η κάθε περιοχή, προσπαθεί να «ανακουφιστεί» από την υποτίμηση των αξιών στο εσωτερικό της, με αποτέλεσμα την καταστροφή των υφιστάμενων και την προσπάθεια ανάδυσης νέων χωρικών παγιώσεων. (Harvey, 1982). Τέλος πρέπει να επισημανθεί ότι στο έργο του David Harvey, η κίνηση του κεφαλαίου αποτυπώνεται σε περιφερειακή κλίμακα (ορισμένες φορές ενός κράτους, και άλλοτε παγκόσμιων περιφερειών), χωρίς να υποτιμάται ο ρόλος των εθνικών οικονομιών (Harvey, 1976).

Οι βασικές μορφές γεωγραφικής μετάθεσης των επιπτώσεων μιας κρίσης, με βάση την ιστορική εμπειρία των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών και του παγκόσμιου ιμπεριαλιστικού συστήματος, έχουν ως εξής:

2.2.3.1 *Εξωτερικές Αγορές και Υποκατανάλωση*

(External markets and underconsumption)

Ουσιαστικά είναι η μεταφορά πλεονάζοντος κεφαλαίου, κυρίως με τη μορφή δανεισμού, από μία περιοχή σε μία άλλη, με στόχο την «ανακούφιση» της υπερσυσσώρευσης της περιοχής προέλευσης, την αποφυγή των επιπτώσεων της υποτίμησης και την τόνωση της ζήτησης στη περιοχή προορισμού. Αποτελεί μία βραχύβια λύση, δια της οποίας οι επιπτώσεις της υποτίμησης απλά καθυστερούν, και σχετίζεται με κρίσεις που κύριο χαρακτηριστικό τους έχουν την υποκατανάλωση στην αρχική χώρα (κατά Marx) ή περιοχή (Harvey). Οι επιπτώσεις από ένα υπό κατάρρευση πιστωτικό σύστημα, πολλαπλασιάζονται με τη μεταφορά τους στο

χώρο, δημιουργώντας αλληλουχία τοπικών κρίσεων, που ουσιαστικά συνδέονται μεταξύ τους (Harvey, 1982).

Η εξαγωγή κεφαλαίων με τη μορφή του δανεισμού, από μία ανεπτυγμένη χώρα προς μία λιγότερο ανεπτυγμένη, με σκοπό την αγορά προϊόντων, προσωρινά επιλύει το πρόβλημα. Η συγκεκριμένη τακτική εμπεριέχει έντονα το στοιχείο της γεωγραφίας, καθώς ο στόχος του δανεισμού είναι η επέκταση των αγορών για την ανεπτυγμένη χώρα. Παράλληλα ο βαθμός απόδοσης της συγκεκριμένης γεωγραφικής επίλυσης, εξαρτάται από την ικανότητα της χώρας προορισμού του δανεισμού να ενσωματώνεται στις ροές χρήματος και εμπορευμάτων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η εκροή χρυσού από την Αγγλία στις ΗΠΑ (κατά Μαρξ) και ο Αγγλικός δανεισμός της Αγγλίας προς ξένες χώρες, με στόχο την αγορά των προϊόντων της από τις χώρες αυτές (Harvey, 1982; Harvey, 2003; Marx, 1978).

Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης λύσης είναι βραχυπρόθεσμου χαρακτήρα, διότι μία αγορά δεν μπορεί να στηρίζεται αποκλειστικά στον δανεισμό, καθώς έτσι οποιαδήποτε κρίση θα έχει καθολικές συνέπειες στην ζήτηση. Παράλληλα η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων στην χώρα προορισμού του δανεισμού, θα δημιουργήσει παραγωγικές βάσεις οι οποίες θα αναζητήσουν τις δικές τους γεωγραφικές αναδιαρθρώσεις και επεκτάσεις (Harvey, 1982; Harvey, 2014).

2.2.3.2 *Εξαγωγή Κεφαλαίων για Παραγωγή* *(The export of capital for production)*

Η εξαγωγή κεφαλαίων για παραγωγή είναι πιο δραστική λύση, και συχνά έπεται της προηγούμενης επιλογής του δανεισμού. Για την παρουσίαση της θα χρησιμοποιήσουμε το παράδειγμα της Ινδίας, που με ενάργεια έχει θέσει ο David Harvey, για την επαλήθευση αυτού του ισχυρισμού.

Αρχικά η παραγωγική δομή της Ινδίας, στο πλαίσιο της αποικιοκρατίας, χαρακτηρίζεται από την συνεργασία κεφαλαίου και γαιοκτησίας της Μεγάλης Βρετανίας. Η Αγγλία είχε αρχίσει να εκτοπίζει τα ινδικά βαμβακερά από την ευρωπαϊκή αγορά, στη συνέχεια τη χρησιμοποίησε ως προμηθευτή πρώτης ύλης και στη συνέχεια κατέκλυσε την ίδια την πατρίδα του βαμβακιού, όπως χαρακτηριστικά λέει ο Engels, με βαμβακερά(Engels, 2003). Όμως είναι αδύνατον το κεφάλαιο μίας ανεπτυγμένης χώρας να εισέρχεται δυναμικά στην αγορά μίας αναπτυσσόμενης με τα βιομηχανικά του προϊόντα, όταν η συγκεκριμένη αγορά έχει ως μοναδική πηγή το δανεισμό που της εξασφαλίζει το ίδιο ή κάποια άλλη πιστωτική πηγή. Αυτό ισχύει ακόμη πιο έντονα σε περιόδους κρίσεων, όπου ο χρόνος πληρωμής συστέλλεται σημαντικά. Η λύση, στο πλαίσιο της περιόδου του ελεύθερου ανταγωνισμού και των αποικιοκρατικών συνθηκών, ήταν η δημιουργία βιομηχανικής παραγωγής στην Ινδία, ιδιαίτερα όσο το αγγλικό κεφάλαιο δενόταν όλο και περισσότερο με την ινδική αγορά(Engels, 2003; Marx, 2011).

Παράλληλα η ανάπτυξη των υποδομών με στόχο την εξυπηρέτηση της μεταφοράς πρώτων υλών και της αγοράς, εκ των πραγμάτων οδηγεί στην δημιουργία μίας παραγωγικής βάσης στις αποικίες και τα «εξαρτημένα» εδάφη στα οποία επελαύνει το κεφάλαιο. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου στην Ινδία, απαιτούσε την δημιουργία μίας τοπικής βιομηχανικής βάσης για την υλοποίηση του(Engels, 2003).

Ο κόσμος βέβαια είναι αρκετά περίπλοκος, και όσο «σιδερένιοι» και να είναι οι νόμοι του καπιταλισμού και η αλληλουχία τους σταθερή, τόσο υπάρχουν επιμέρους διαφοροποιήσεις. Για παράδειγμα όπως σημειώνει ο David Harvey, λόγω του έντονα αποικιοκρατικού χαρακτήρα της πολιτικής των Βρετανών και λόγω μίας έντονης εσωτερικής αντίστασης, οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής

καθυστέρησαν πολύ να αναπτυχθούν στην Ινδία, παρέχοντας επιπλέον κερδοφορία στα εισαγόμενα κεφάλαια που επενδυόταν(Harvey, 1982)².

Το περίπλοκο του κόσμου βέβαια, όπως προείπαμε, δεν μπορεί να βοηθήσει τον καπιταλισμό να αποφύγει τις αντιφάσεις του, που αργά ή γρήγορα θα εμφανιστούν. Η επένδυση των κεφαλαίων σε ξένες αγορές, παράγει μία σειρά επιπτώσεων στη σκακιέρα του ανταγωνισμού των οικονομικών περιφερειών και στο εσωτερικό τους, ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν. Δηλαδή μέσω της χώρας το οικονομικό σύστημα, αναπροσαρμόζεται περισσότερο ή λιγότερο.

Ο Μαρξ θεωρεί ότι η αποστολή κεφαλαίου στο εξωτερικό δεν οφείλεται εξ ολοκλήρου στην έλλειψη πρόσφορου εδάφους στο εσωτερικό, αλλά στο ότι, μεταξύ άλλων, σε κάποια άλλη περιοχή μπορεί να επενδυθεί με μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους. Ενώ αναφέρει ότι αυτό το πλεονάζον κεφάλαιο υπάρχει παράλληλα με τον σχετικά πλεονάζοντα πληθυσμό, και την απαξίωση της εργασίας στο εσωτερικό της χώρας αποστολής. Παρόλα αυτά ως λύση αναφέρει μόνο την επέκταση της παραγωγής, με άμεσο αποτέλεσμα να αυξηθεί το ποσοστό κέρδους³(Marx, 1978).

Ο Harvey διακρίνει ως λύση και την γεωγραφική επέκταση, μέσω της εξαγωγής κεφαλαίων σε λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες. Παρόλα αυτά τονίζει ότι η μετακίνηση του κεφαλαίου θα οδηγήσει σε απαξίωση των εγχώριων παραγωγικών υποδομών(σταθερό κεφάλαιο) ή στη συμπίεση των μισθών(μεταβλητό κεφάλαιο) με σκοπό τη διατήρηση της υψηλής κερδοφορίας. Ως αποτέλεσμα και οι δύο λύσεις έχουν την αρχική διατήρηση της κερδοφορίας, την επιτάχυνση της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους και εν τέλει τη περεταίρω συσσώρευση(Harvey, 1982).

Πιο συγκεκριμένα οι νέες παραγωγικές δυνάμεις που αναπτύχθηκαν στο εξωτερικό με την επένδυση κεφαλαίων, αρχίζουν να εμφανίζουν τάση υπερσυσσώρευσης. Το κυριότερο όμως πρόβλημα είναι ότι σταδιακά αποτελούν απειλή για τους

---

²Πάντως ακόμα και ο Engels προέβλεψε την αναγέννηση αυτής της χώρας, «σε μία λίγο-πολύ απόμακρη χρονική περίοδο», όπως χαρακτηριστικά είπε(Engels, 2003).

³Νόμος Πτώσης Ποσοστού Κέρδους: $K=Y/(\Sigma+M)$, όπου K ποσοστό κέρδους, Y υπεραξία, Σ σταθερό κεφάλαιο και M μεταβλητό κεφάλαιο

εγχώριους καπιταλιστές, καθώς διερευνούν δικές τους πλέον γεωγραφικές επεκτάσεις, χωρίς να εξαιρείται η περιοχή της «μητρόπολης» (Harvey, 2014). Δηλαδή ορθώνεται ένα καινούριο αδιέξοδο, καθώς η χώρα στην οποία επενδύθηκαν τα κεφάλαια, κατά κανόνα είναι σε χαμηλότερα επίπεδα ανάπτυξης από την αρχική, οπότε το καπιταλιστικό σύστημα αναπτύσσεται αβίαστα και με υψηλό βαθμό εκμετάλλευσης. Αργά η γρήγορα, η υποτίμηση έρχεται στην χώρα προέλευσης, μέσω του «καναλιού» του διεθνούς ανταγωνισμού και ταυτόχρονα το κεφάλαιο δεν έχει τη δυναμική για να προχωρήσει σε νέες επενδύσεις στο εξωτερικό. Οπότε το δίλλημα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις τίθεται ως εξής: να προχωρήσουν σε περεταίρω άνοιγμα στις διεθνείς αγορές οξύνοντας τον διεθνή ανταγωνισμό ή να στραφούν προς μία «κλειστή οικονομία» περιορίζοντας στο εσωτερικό τους τις επενδύσεις; Ή αλλιώς να προτιμήσουν η υποτίμηση να έρθει μέσω του διεθνούς ανταγωνισμού ή της εσωτερικής συσσώρευσης; (Harvey, 1982).

2.2.3.3 *Η Επέκταση του Προλεταριάτου και της Πρωταρχικής Συσσώρευσης* *(The expansion of the proletariat and primitive accumulation)*

Επίσης πρέπει να επισημανθεί ότι η συγκεκριμένη χωρική παγιοποίηση/ επίλυση έχει πιο βίαιη μορφή από τις προηγούμενες και συναντάται πολλές φορές στην πορεία του καπιταλισμού σαν απάντηση στις κρίσεις υπερσυσσώρευσης των ανεπτυγμένων χωρών .

Σε περίοδο κρίσης ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι απαιτείται μία βίαιη, σχεδόν επαναστατική, αναπροσαρμογή του οικοδομήματος, με στόχο να εισέλθει σε φάση ανάκαμψης και κερδοφορίας. Αυτό επιτυγχάνεται ενίοτε από το κεφάλαιο, μέσω της ανεύρεσης καινούργιων αποθεμάτων εργατικής δύναμης, διαθέσιμης «να υποστεί» μεγαλύτερο βαθμό εκμετάλλευσης. Συγκεκριμένα, ο David Harvey αναφέρεται σε στην έννοια της πρωταρχικής συσσώρευσης με έντονη χωρική διάσταση αλλά και χρονική συνιστώσα. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η

πρωταρχική συσσώρευση είναι μία συνεχής διαδικασία, στο πλαίσιο της παγκόσμιας συσσώρευσης κεφαλαίου, η οποία διευκολύνεται μέσω της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (Harvey, 1982).

Οι παραγωγικές δυνάμεις που δημιουργούνται από καινούριες επενδύσεις, σε χώρες που βρίσκονται σε καθυστερημένα στάδια καπιταλιστικής ανάπτυξης, χαρακτηρίζονται από υψηλή κερδοφορία, η οποία απορρέει από τη προκαπιταλιστική μορφή των παραγωγικών σχέσεων. Το κεφάλαιο για να αναπαραχθεί απαιτεί την χρήση της εργατικής δύναμης με ένα συγκεκριμένο τρόπο, τη μισθωτή εργασία, η οποία δεν υφίσταται σε προ-καπιταλιστικές κοινωνίες. Κατ' αυτό τον τρόπο οι συγκεκριμένες εξωτερικές επενδύσεις πέρα από την αναπαραγωγή του κεφαλαίου, επεκτείνουν και τη βάση του προλεταριάτου στις εν λόγω χώρες. Με αυτή τη διαδικασία πολλές περιφερειακές περιοχές, που αποτελούσαν αποικίες, πέρασαν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (Harvey, 1982).

Ο συγγραφέας τονίζει ότι η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης διαφέρει σημαντικά σε σχέση με εκείνη τη διαδικασία που ακολουθήθηκε τον 18ο αιώνα στην Αγγλία (Harvey, 1982). Διακρίνει ότι στο έργο του Μαρξ υπάρχει η έννοια της επανάληψης της διαδικασίας της πρωταρχικής συσσώρευσης, αλλά μόνο σε περίπτωση που απαντώνται σχεδόν αντίστοιχες συνθήκες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι φυτείες στις αποικίες όπου είναι στην κατοχή των καπιταλιστών, αλλά λειτουργούν με μεθόδους καταναγκαστικής εργασίας. Βέβαια ο ίδιος θέτει στον εαυτό του το αντεπιχείρημα, ότι απαιτούνται αρκετές γενεές ώστε ο εργάτης να καταλήξει να πουλάει ελεύθερα την εργατική του δύναμη. Πολλές μορφές εργασίας θα μπουν στο ενδιάμεσο στην υπηρεσία του καπιταλισμού, μέχρι την τελική μορφή, αυτή της μισθωτής εργασίας (Harvey, 1982; Jessop, 2006).

Ο συγγραφέας υποστηρίζει την αντιστροφή της συγκεκριμένης σπείρας, δηλαδή καθώς σε μία περιοχή του κόσμου οι υπόλοιπες μορφές εργασίας παραχωρούν τη θέση τους στη μισθωτή, μέσω της ανάπτυξης του καπιταλισμού, σε άλλο σημείο το κεφάλαιο επιτίθεται τόσο βίαια που καταστρέφει τη μισθωτή εργασία. Ουσιαστικά

την οδηγεί σε προκαπιταλιστικές μορφές, με στόχο την ανεύρεση εργατικού δυναμικού διαθέσιμο σε μεγαλύτερο βαθμό εκμετάλλευσης, αυξάνοντας τα όρια της κερδοφορίας του. Η ανισότητα στην ανάπτυξη γεωγραφικού χώρου, συντελεί σημαντικά σε αυτή τη διαδικασία. Δηλαδή το πεπερασμένο του χώρου, στρέφει το καπιταλιστικό σύστημα ενάντια στην ίδια τη μορφή εργασίας που κατασκεύασε. Σε αυτή τη διαδικασία εντάσσει την πρόσδεση κάποιων καπιταλιστών κάτω από κάποιους άλλους μέσω της υπεργολαβίας ή του πιστωτικού συστήματος ή την προλεταριοποίηση τους με όρους σταθερής ή ευέλικτης εργασίας(Harvey, 1982).

Συνοψίζοντας πρέπει να επισημανθεί ότι η παρούσα θέση του David Harvey έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και είναι από τις τομές στην Ριζοσπαστική Γεωγραφία, ενώ παράλληλα έχει δεχθεί έντονη κριτική. Υποστηρίζει ότι και ο Μαρξ αναφέρθηκε στην προλεταριοποίηση μεσαίων στρωμάτων, χωρίς όμως να διαπιστώσει ότι αυτή αποτελεί μία πτυχή των επαναλαμβανόμενων φάσεων της πρωταρχικής συσσώρευσης. Ενώ τέλος ως προς την επίδραση της σύγχρονης πρωταρχικής συσσώρευσης όπως την θέτει, καταλήγει ότι όταν ο καπιταλισμός εξαντλήσει τις δυνατότητες για εκμετάλλευση σε προκαπιταλιστικούς ή ενδιάμεσους κοινωνικούς σχηματισμούς, αναγκάζεται να στραφεί σε ένα είδος κανιβαλισμού το οποίο θα αναλυθεί στη συνέχεια.

2.2.3.4 *Εξαγωγή της Υποτίμησης* *(The export of devaluation)*

Ως τελευταία λύση γεωγραφικής μετάθεσης της κρίσης σε ειρηνικά πλαίσια, ο David Harvey διακρίνει την εξαγωγή της υποτίμησης. Σε αυτή εμπεριέχεται ένα μεγάλο μέρος δραστικών πρακτικών, όπου τα μεγάλα ανταγωνιστικά κεφάλαια προσπαθούν να αποφύγουν την υποτίμηση μεταφέροντας τις συνέπειες σε άλλους κλάδους και περιοχές.

Όλες αυτές οι πρακτικές έχουν έντονο γεωγραφικό χαρακτήρα, καθώς αναφέρεται σε περιορισμούς ροών κεφαλαίων, μετανάστευση, αποικιακές κατακτήσεις και

υποταγή οικονομιών σε άλλες. Το αποτέλεσμα αυτών των μέτρων, είναι η δημιουργία, αργά ή γρήγορα, ενός παγκόσμιου χάρτη όπου τη πρωτοβουλία των κινήσεων έχουν κάποιοι ελάχιστοι βασικοί παίκτες(Harvey, 1982).

Η διαμάχη για το ποιος θα δεχθεί τις συνέπειες της υποτίμησης και ποιος θα κερδίσει εισερχόμενος σε φάση κερδοφορίας, οξύνουν τον ανταγωνισμό. Παράλληλα το πεπερασμένο του χώρου εμφανίζεται ως φραγμός, με αποτέλεσμα η αναζήτηση χωρικών εφήμερων επιλύσεων, να καταλήγει σε έντονες ενδο-ιμπεριαλιστικές αντιπαλότητες. Πλέον ο πόλεμος, που οδηγεί σε φυσική και αναγκαστική υποτίμηση, είναι απαραίτητος για την αναπαραγωγή του συστήματος(Harvey, 1981)

2.2.3.5 *Παγκόσμιος Πόλεμος ως η Τελική Μορφή Υποτίμησης (Global war as the ultimate form of devaluation)*

Η έννοια του ιμπεριαλισμού, δεν υπάρχει στο έργο του Μαρξ, αλλά υπάρχουν οι βασικές του πτυχές, όπως η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη ή η αναζήτηση αγορών με την εξαγωγή πλεονασματικού κεφαλαίου.

Οι προηγούμενες χωρικές παγιοποιήσεις που αναφερθήκαμε, αποτελούν προσωρινές λύσεις όπως αποδείχτηκε που καθυστερούν τη κρίση μεν, αλλά οδηγούν σε αδιέξοδα με τελικό αποτέλεσμα την υποτίμηση. Ο David Harvey υποστηρίζει ότι όταν υπάρχει πλεόνασμα εργασίας, το οποίο προέρχεται είτε από αύξηση του πληθυσμού, είτε από την επιστράτευση του εφεδρικού στρατού ή από την πρωταρχική συσσώρευση (με την έννοια που εκείνος την ορίζει), οι κρίσεις είναι μικρής διάρκειας και εμφανίζονται ως εναλλασσόμενες στα πλαίσια μίας άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης. Όταν όμως ο ανταγωνισμός και η ελλείψεις εργατικής δύναμης οδηγήσουν σε ανεργία μέσω των τεχνολογικών καινοτομιών, τότε οι κρίσεις έχουν εκρηκτικές επιπτώσεις. Η αντίσταση προ-καπιταλιστικών κοινωνιών, το κλείσιμο των συνόρων και η κυριαρχία μίας χώρας ήταν η ριζική αλλαγή που

οδήγησε στην ανάπτυξη του ιμπεριαλισμού, πολύ περισσότερο από την άνοδο των μονοπωλίων κατά τον συγγραφέα(Harvey, 1982).

Πιο συγκεκριμένα οι περιφερειακές συμμαχίες διεκδικούν ρόλο στα αποθέματα εργασίας και στους φυσικούς πόρους της κάθε περιοχή. Όταν όμως οι οικονομίες κλείσουν τα σύνορα τους, συγκρούονται το εθνικό κεφάλαιο με αυτό των περιφερειακών συμμαχιών. Η σύγκρουση του 'B Παγκοσμίου Πολέμου ήταν μία σύγκρουση ανάμεσα στον διεθνισμό του κεφαλαίου και στην αυτάρκεια των εθνικών κεφαλαίων, και τα κέρδη που αποκόμισαν οι νικητές είχαν την αιτία τους όχι μόνο στην απαξίωση του κεφαλαίου, αλλά και στην γεωγραφική ανισότητα της απαξίωσης αυτής. Οι ανοικτές αγορές κέρδισαν στο 'B Παγκόσμιο Πόλεμο και έτσι οι χωρικές παγιοποιήσεις ήταν βασική διέξοδος για την επένδυση συσσωρευμένου κεφαλαίου μεταπολεμικά. Στο σήμερα, ο συγγραφέας παρατηρεί την ανάδυση νέων περιφερειακών συμμαχιών που μεταβάλουν το μεταπολεμικό κόσμο όπως τον ξέραμε, ενώ ως κυρίαρχο χώρο εφαρμογής της πρωταρχικής συσσώρευσης θεωρεί τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, καταδεικνύοντας έτσι και τη θέση τους στον διεθνή ανταγωνισμό. Τέλος διαφοροποιείται εν μέρει από τη θέση της Λούξεμπουργκ καθώς πιστεύει ότι στο πλαίσιο ενός παγκοσμίου πολέμου οι στρατιωτικές δαπάνες πληρώνονται από τα πλεονάσματα κεφαλαίου και εργασίας και χαρακτηρίζονται από ακαριαία απαρχαίωση, αλλά ταυτόχρονα η χρήση τους οδηγεί σε ακόμα πιο γρήγορη απαξίωση της εργασίας και του κεφαλαίου(Luxemburg, 2006; Harvey, 1982).

Συνοπτικά η γεωγραφική μετάθεση των επιπτώσεων της κρίσης μέσω των μεταβαλλόμενων ροών κεφαλαίου και εργασίας παρέχει χωρο-χρονικά συγκεκριμένες λύσεις στο καπιταλιστικό σύστημα. Οι λύσεις αυτές, αποδίδουν λίγο ή πολύ, αλλά όπως δεν μπορούν να αγνοήσουν τα πεπερασμένα όρια του χώρου, με τον ίδιο τρόπο δεν μπορούν να προσπεράσουν τις δομικές αντιφάσεις του συστήματος.

2.3 Κρίση και χώρος

Στη συνέχεια θα γίνει μία βασική περιοδολόγηση του καπιταλιστικού συστήματος και θα προσπαθήσουμε να αναγνώσουμε τις χωρικές επιπτώσεις των οικονομικών κρίσεων, καθώς και τις χωρικές παγιοποιήσεις που αναπτύχθηκαν σε κάθε περίοδο. Η προσέγγιση μας βασίζεται στο έργο του David Harvey και έχει ως κύριο άξονα την πόλη, ώστε να έγκειται καλύτερα στο θέμα της παρούσας διατριβής.

2.3.1 Περιοδολόγηση

Η περιοδολόγηση δεν είναι μία απόπειρα για την καλύτερη ανάγνωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, άλλωστε ο ίδιος ο Μαρξ εφάρμοσε την ίδια προσέγγιση στο φεουδαλικό παραγωγικό σύστημα (Marx, 1978). Είναι μία προσέγγιση που βασίζεται στη μεταβολή βασικών μετασχηματισμών του εκάστοτε συστήματος, διαφοροποιώντας σημαντικά τη δομή του και τον τρόπο αναπαραγωγής του (Μαυρουδέας, 1999).

Η παρακάτω περιοδολόγηση δεν είναι καθαρά μαρξιστικής προσέγγισης, καθώς υιοθετείται και από άλλους μελετητές (Μηλιός, 2010; Jessop, 2006; Callinicos, 2001), αλλά η ανάλυση των βασικών κατευθύνσεων της κάθε περιόδου έγκειται στην μαρξιστική αντίληψη. Τα βασικά στάδια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο, έχουν ως εξής (Μαυρουδέας, 1999):

1. Ο καπιταλισμός του ελεύθερου ανταγωνισμού (μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα)
2. Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός που διαχωρίζεται σε δύο περιόδους

- I. Την μονοπωλιακή φάση (μέχρι τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο-συμπεριλαμβάνει και τη κρίση του 1929)
  - II. Την κρατικο-μονοπωλιακή φάση (από το τέλος του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου έως το 1973)
3. Η κατάσταση μετά τη κρίση του 1973 ως σήμερα

Ο καπιταλισμός του ελεύθερου ανταγωνισμού

Στη συγκεκριμένη περίοδο επικρατεί η τάση συγκέντρωσης του κεφαλαίου, μέσω της κυριαρχίας της μεγάλης βιομηχανίας, ενώ οι κρίσεις υπερσυσσώρευσης εναλλάσσονται με τη μορφή της υπερπαραγωγής. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην διεθνοποίηση του εμπορικού κεφαλαίου, καθώς η μόνη μορφή κοινωνικοποίησης της παραγωγής είναι η αγορά και η κρατική παρέμβαση είναι μηδαμινή. Παράγοντας σταθερότητας είναι η σύνδεση του νομίσματος με το χρυσό, ενισχύοντας όμως έτσι το εμπορικό χρήμα. Τέλος το αποικιοκρατικό οικοδόμημα, διατηρείται εν μέρει, στα πλαίσια όμως του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής (Μαυρουδέας, 1999). Στο συγκεκριμένο στάδιο μπορούμε εύκολα να διακρίνουμε δύο βασικές μορφές του spatial fix, αυτή των εξωτερικών αγορών και της υποκατανάλωσης, και στη συνέχεια αυτή της εξαγωγής κεφαλαίων για τη δημιουργία παραγωγικών βάσεων σε περιφερειακές χώρες και αποικίες.

Ο μονοπωλιακός καπιταλισμός

Εμφανίζεται το φαινόμενο της αύξησης της ανεργίας μέσω της βελτίωσης του μηχανολογικού εξοπλισμού, με αποτέλεσμα να οι κρίσεις πλέον να μην είναι αποτελέσματα υπεραποπαραγωγής και χαμηλής ζήτησης, αλλά βαθιά δομικές. Επίσης αρχίζει να ενισχύεται ο ρόλος του κράτους, ρυθμίζοντας έως έναν βαθμό την αγορά, ιδιαίτερα στη δεύτερη υπο-περίοδο με τις κρατικές επιχειρήσεις. Τα μονοπώλια πλέον δεν είναι απλή συγκέντρωση κεφαλαίου, αλλά αποτέλεσμα του ίδιου του

ανταγωνισμού. Δηλαδή αναφερόμαστε πλέον σε συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, που συνδυασμό με την ενίσχυση του πιστωτικού χρήματος και την αύξηση της ανεργίας, οδηγεί σε βίαιες κρίσεις όπως το «κραχ» του 1929. Τέλος τα τραστ και τα καρτέλ διεθνοποιούν το χρηματικό κεφάλαιο που σε συνδυασμό με τα μονοπώλια, οργανώνονται σε ιμπεριαλιστικά στρατόπεδα. Γεγονός που μας οδηγεί να αναγνώσουμε τη ν εξαγωγή της υποτίμησης όπως την ανέφερε ο David Harvey (Μαυρουδέας, 1999).

Η κατάσταση μετά τη κρίση του 1973 ως σήμερα

Στο συγκεκριμένο στάδιο ακόμα δεν μπορούμε να έχουμε σαφείς προσδιορισμούς των χαρακτηριστικών, αλλά μπορούμε να διακρίνουμε κάποια βασικά στοιχεία. Αρχικά αυξάνεται το ποσοστό εκμετάλλευσης των εργαζομένων και μειώνονται οι μισθοί, ενώ αναδύεται μία πολύπλοκη τάση πολύ-ειδίκευσης και αποειδίκευσης, ως αποτέλεσμα της ευέλικτης συσσώρευσης. Παράλληλα τα πολυκλαδικά μονοπώλια αποκτούν κυρίαρχη θέση, γεγονός που έγκειται και στο θέμα της παρούσας διατριβής, καθώς η περιοχή μελέτης καλείται να διαδραματίσει έναν σύνθετο ρόλο. Αναδεικνύεται και ενισχύεται το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, ενώ ταυτόχρονα το κράτος μέσω των οικονομικών του λειτουργιών δεν αποσύρεται, αλλά έχει πλέον έναν πιο επιτελικό ρόλο(Μαυρουδέας, 1999).

Η ενίσχυση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, έχει συνέπειες και στη μορφή εκδήλωσης των κρίσεων, καθώς η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου εκφράζεται πλέον μέσα από αντίστοιχες χρηματιστηριακές κρίσεις. Ο συνδυασμός διεθνοποιημένων πολυκλαδικών μονοπωλίων οργανωμένα στη βάση του ιμπεριαλισμού σε συνδυασμό με τον ενισχυμένο χρηματοπιστωτικό τομέα και τις τεχνολογικές εξελίξεις, έχουν απελευθερώσει διεθνείς κεφαλαιακές κινήσεις σε βαθμό που να μην υπόκεινται σε κανέναν έλεγχο (Μαυρουδέας, 1999; Harvey, 2006).

Η δυναμική άνοδος του χρηματοπιστωτικού τομέα δεν είναι ένα φαινόμενο που παρουσιάζεται πρώτη φορά⁴, για αυτό άλλωστε η υιοθέτηση του όρου «χρηματοπιστωτικοποίηση» έχει αναχθεί σε σημείο αντιπαράθεσης πολλών ερευνητών. Υποστηρικτής της έννοιας είναι και ο David Harvey, βασιζόμενος εν μέρει και στο γεωγραφικό πεδίο, καθώς χάρη στις τεχνολογίες το χρηματικό κεφάλαιο διατρέχει το χώρο πολύ γρηγορότερα από τα εμπορεύματα. Παράλληλα μέσω αποτελεί πυλώνα για την παραγωγή ή/και αναπαραγωγή του δομημένου χώρου μέσω των ομολόγων. Κατ' αυτό τον τρόπο ολόκληρες χώρες καταλήγουν δέσμιες του κερδοσκοπικού κεφαλαίου με μοχλό την αποπληρωμή του χρέους τους (π.χ. Ρωσία 1998, Αργεντινή 2001, Ελλάδα 2009). Παρόλα αυτά διακρίνεται μία αντίφαση στα λεγόμενα του, καθώς η «κυριαρχία» του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου στηρίζεται στην χρηματοδότηση που παρέχει στο παραγωγικό κεφάλαιο, γεγονός που δεν του παρέχει αυτονομία, αλλά το αντίθετο, άρρηκτους δεσμούς με τη παραγωγή. Εναλλακτικά αποτυπώνεται το ερώτημα των πολέμων της χρηματοπιστωτικοποίησης, δηλαδή πως είναι δυνατόν να επιβιώσει μακροχρόνια ένας τέτοιος παραμορφωμένος καπιταλισμός που βασίζεται σε μη-παραγωγικές δραστηριότητες και στην τοκογλυφία (Mavroudeas S. , 2016; Harvey, 2014).

2.3.2 Spatial fix: μια σύντομη ιστορική διαδρομή

Η διατριβή πραγματεύεται τις χωρικές παγιοποιήσεις/επιδιορθώσεις που προσπαθούν να ξεπεράσουν και ταυτόχρονα να διατηρήσουν, διαφορετικές τάσεις του κεφαλαίου στο πλαίσιο των οικονομικών κρίσεων. Κατ' αυτό τον τρόπο, παρακάτω παρατίθενται οι βασικές οικονομικές κρίσεις από την απαρχή του καπιταλισμού, καθώς και οι γεωγραφικές επεκτάσεις ή αναδιαρθρώσεις που συντελέστηκαν.

---

⁴Για παράδειγμα ο Ιταλός μαρξιστής Arigi Giovanni υποστηρίζει ότι τις περιόδους κυριαρχίας του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, τις διαδέχονται περίοδοι μακράς υλικής επέκτασης, δηλαδή ένας συστημικός κύκλος συσσώρευσης. Βέβαια αυτή η άποψη αναγνωρίζει τέσσερις τέτοιους κύκλους i) Γενουάτικος-ιβηρικός κύκλος (15ος μέχρι αρχές του 17ου αιώνα), ii) Ολλανδικός κύκλος (τέλη 16ου μετέλη 18ου αιώνα) Βρετανικός κύκλος (μέσα του 18ου μετέλος του 19ου αιώνα) Αμερικάνικος κύκλος (τέλη 19ου αιώνα μέχρι σήμερα) (Arigi, 2014)

Χρονολογία	Αιτία	Τόπος
1720	Συναλλαγές με κρατικά ομόλογα κάνοντας χρήση εσωτερικής πληροφόρησης	Νότια Αμερική
1825	Δημιουργία φούσκας από τους Βρετανούς, λόγω της αναζήτησης τους σε επενδύσεις υψηλών αποδόσεων	Λατινική Αμερική
1837	Ραγδαία πτώση της τιμής τους βαμβακιού και της αξίας της γης, οδήγησε σε έλλειψη πιστώσεων	Αμερική
1857	Επένδυση σε εταιρείες σιδηροδρόμων, που τα κέρδη τους δεν αντιστοιχούσαν στη χρηματιστηριακή τους αξία	
1873	Φούσκα σιδηροδρόμων που έσκασε στην Αμερική	ΗΠΑ
1929	Χρηματιστηριακό κραχ	ΗΠΑ
1973	Πετρελαϊκή κρίση	
1987	Μεγάλη πτώση στα χρηματιστήρια του κόσμου «Μαύρη Δευτέρα»	
1997	Φούσκα ακινήτων και ομολόγων	Ασία
2001	Η φούσκα της υψηλής τεχνολογίας	Ιαπωνία
2008	Κρίση στεγαστικών δανείων	ΗΠΑ

Πίνακας 1: Οι παγκόσμιες οικονομικές κρίσεις, Πηγή: (Economist, 2014)

Είναι σίγουρο ότι ο πίνακας μπορεί να χαρακτηριστεί από αναπόφευκτη τάση γενίκευσης ή και επιλεκτικότητα με την έννοια ότι σταχυολογήθηκαν κάποιες από τις οικονομικές κρίσεις ή άλλες ομαδοποιήθηκαν. Παρόλα αυτά είναι ξεκάθαρο, ότι οι οικονομικές κρίσεις αποτελούν ένα περιοδικό οικονομικό γεγονός στις συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής. Ο Μαρξ μάλιστα υποστηρίζει ότι η περιοδικότητα των κρίσεων, είναι βασικό εργαλείο κατανόησης των αιτιών που τις δημιουργούν, και για αυτό άλλωστε είχε καταγράψει επακριβώς τα στάδια της

υποτίμησης στο πλαίσιο μίας εθνικής οικονομίας ⁵(Marx, 2011). Μέρος αυτών των σταδίων θα παρατεθεί παρακάτω, τονίζοντας, την απαξίωση του παγίου κεφαλαίου και του δομημένου περιβάλλοντος.

Η κρίση του 1848 ήταν από τις πρώτες φανερές κρίσεις του καπιταλισμού, με ανενεργό πλεονάζον κεφάλαιο και εργατικό δυναμικό που πλέον ήταν αστικοποιημένο, γεγονός που σήμαινε συγκέντρωση. Το Παρίσι δέχτηκε ιδιαίτερα σκληρό πλήγμα και το αποτέλεσμα ήταν μία ανεπιτυχής επανάσταση, ένα επιτυχημένο πραξικόπημα που έλυσε το πολιτικό πρόβλημα, αλλά το πλεόνασμα κεφαλαίου και ανενεργής εργασίας παρέμενε. Αυτή ήταν ίσως η πρώτη φορά όπου η κρίση αποτύπωνε τόσο ξεκάθαρα τις χωρικές της μεταβολές, αλλά δεν ήταν η τελευταία (Harvey, 2008; Rougerie, 2014; Marx, 2011). Η λύση ήταν ένα εκτεταμένο πρόγραμμα δημοσίων επενδύσεων σε υποδομές, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Αυτό σήμαινε κατασκευή οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου στις μεγάλες κλίμακες αλλά και μία αστική αναμόρφωση του Παρισιού που οδήγησε σε κοινωνική σταθεροποίηση⁶. Η αναδόμηση του Παρισιού διευκόλυνε τον αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης, αλλά κυρίως απορρόφησε σημαντικά τμήματα της πλεονάζουσας εργασίας και κεφαλαίου, ιδιαίτερα μέσω της πιστωτικής οδού(Ανδρίτσος, 2010; Harvey, 2013). Η εξαγωγή κεφαλαίων για παραγωγή στις αποικίες, η εσωτερική υποτίμηση και παράλληλα η ανοικοδόμηση της πόλης του Παρισιού, αποτέλεσαν τις βασικές μορφές γεωγραφικής επέκτασης, ώστε να εισέλθει ο καπιταλισμός σε φάση κερδοφορίας.

---

⁵«Πρώτα η αποστολή ευγενών μετάλλων, έπειτα το ξεπούλημα αποθηκευμένων στο εξωτερικό εμπορευμάτων, η εξαγωγή εμπορευμάτων για να ξεπουληθούν ή για να εξεύρουν έναντι τους δάνεια σε χρήμα στο εσωτερικό, η αύξηση του επιτοκίου, η απαίτηση πληρωμής των πιστώσεων, η πτώση της αξίας των χρεογράφων το ξεπούλημα ξένων χρεογράφων, η προσέλκυση ξένου κεφαλαίου για να επενδυθεί σε αυτά τα υποτιμημένα χρεόγραφα, τέλος η χρεοκοπία που αποσβήνει ένα σωρό απαιτήσεις»Marx (1978:651).

⁶ΟλόκληρεςεργατικέςγειτονιέςεξαφανίστηκαναπόπροσώπουγιαναδημιουργηθούνστηθέσητουςκτίριαορόσηματουΠαρισιούκαιυποδομές. Κυρίωςόμωςκατάφερεμέσωτηςανοικοδόμησηςναδιανοίξειλεωφόρουςπολύμεγάλουεύρουςγιατηνεποχήπουεπέτρεπαντηνταχύτατημετακίνησηστρατευμάτωνγιανακαταπνίγονταιοιεξεγέρσεις(Carmona, 2002).

Το 1873 θα υπάρξει μία νέα καθίζηση της οικονομίας όπου και πάλι οι συνέπειες θα είναι ολέθριες, ενώ οι εργάτες θα αντιδράσουν στο πολιτικό επίπεδο με την Παρισινή Κομμούνα. Η κρίση του 1873 και η ύφεση που ακολούθησε παρουσίαζαν νέα χαρακτηριστικά όσον αφορά την ένταση και τη διάρκειά τους ως συνέπεια νέων εξελίξεων στην καπιταλιστική οικονομία, με σημαντικότερες την εμφάνιση και τη σταδιακή κυριαρχία της μετοχικής εταιρίας και το σπάσιμο του βιομηχανικού μονοπωλίου της Αγγλίας (Ανδρίτσος, 2010; Marx, 2011). Ο Harvey στο συγκεκριμένο σημείο θα υποστηρίξει ότι η αντίδραση των εργατών εν μέρει οφειλόταν στην νοσταλγία για τις χαμένες εργατικές γειτονιές που κατέστρεψε η παρέμβαση του Haoussmann (Harvey, 2008; Marx, 2014).

Η συνέχεια ήταν κάποια χρόνια άνθησης του καπιταλισμού, τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό-πολιτικό επίπεδο, υπό την έννοια ότι χαρακτηρίστηκαν από σταθερότητα, ειρήνη και οικονομική μεγέθυνση. Αιτία ήταν η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων σε ένα μεγαλύτερο μέρος του κόσμου αλλά κυρίως η εξαγωγή πλεονάζοντος κεφαλαίου και εργασίας προς τις αποικίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η επαναφορά του «Δικαίου της Ανακάλυψης» στα τέλη του 19ου αιώνα από τους Ευρωπαίους καπιταλιστές, με στόχο την επένδυση συσσωρευμένου κεφαλαίου και την ταυτόχρονη εκτόνωση εργατικών μαζών στις αποικιακές περιοχές⁷ (Χατζημιχάλης, 2014; Harvey, 2008).

Πιο συγκεκριμένα ο καπιταλισμός και ο κόσμος των εκβιομηχανισμένων χωρών καλύπτει το 15% της επιφάνειας της Γης και το 40% των κατοίκων. Με αυτό τον τρόπο είχε απεριόριστο χώρο να αναπτυχθεί και να ανταλλάξει ροές κεφαλαίου και εργασίας. Παράλληλα αρχίζει και ένας διαχωρισμός των παγκόσμιων δυνάμεων σε επίπεδο παραγωγής, υπό την έννοια ότι οι ΗΠΑ ήλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής αλλά η κυριαρχία της Μεγάλης Βρετανίας στο επίπεδο της ναυτιλίας και των τραπεζικών συναλλαγών δεν αμφισβητούνταν. Το μοντέλο του Haoussmann υλοποιείται στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου, φανερώνοντας την επίδραση των

---

⁷Το «Δίκαιο της Ανακάλυψης» (Doctrine of Discovery), είναι μία μορφή Διεθνούς Δικαίου, που ανέπτυξαν οι ευρωπαϊκές αποικιοκρατικές δυνάμεις. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο νομικό καθεστώς, όταν σε μία περιοχή καταφθάνουν άποικοι ευρωπαϊκών αποικιοκρατικών δυνάμεων, τότε τα δικαιώματα εκείνων καταλαμβάνονται υπέρ τους, σε βάρος των αυτοχθόνων (Banner, 2009)

οικονομικών κρίσεων ακόμα και στο επίπεδο της εκπόνησης και υλοποίησης της πολεοδομικής πολιτικής. Το γεωγραφικό πεδίο και οι τεχνολογικές εξελίξεις βοηθούν τον καπιταλισμό να ξεπερνάει τις κρίσεις του, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν άρχισαν να κλιμακώνονται οι εργατικές αντιδράσεις. Μάλιστα τη γεωγραφική επέκταση δεν την χρησιμοποίησε μόνο το κεφάλαιο, αλλά και οι εργαζόμενοι, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη κρίση του 1873 στους σιδηροδρόμους της Αμερικής και την Πρωτομαγιά στο Σικάγο το 1886, αποτυπώνοντας την ανάδυση του προλεταριάτου στις πάλαι ποτέ αποικιακές περιοχές (Harvey, 1978; Harvey, 2014).

Ένα μεγάλο μέρος του πλεονάζοντος κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού απορροφήθηκε όπως και στην περίπτωση του Παρισιού με την αστική αναδόμηση και την ανάπτυξη των υποδομών, όχι μόνο της πόλης, αλλά των μητροπολιτικών περιοχών καθώς ξεκίνησε η έντονη προαστιοποίηση των πόλεων. Η απελευθέρωση των απαραίτητων πιστώσεων που θα χρηματοδοτούσαν την αστική επέκταση και ανάπτυξη ήταν βασικός σταθεροποιητικός παράγοντας του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος μεταπολεμικά. Ταυτόχρονα μεταβλήθηκε, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, το κοινωνικό και πολιτικό τοπίο, το πρώτο μέσω της ανάδυσης ενός καινούριου τρόπου ζωής και το δεύτερο μέσω της ιδιοκτησίας των ακινήτων, όπου μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού θεώρησε ότι από-προλεταριοποιήθηκε (Harvey, 1982).

Το διάστημα του μεσοπολέμου είναι συνυφασμένο με τη μεγαλύτερη κρίση που γνώρισε ο καπιταλισμός έως τότε με τρομακτικές συνέπειες σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Η προηγούμενη φάση ευημερίας είχε οδηγήσει τεράστιες μάζες εργατών σε μία δεύτερη γενιά αστικοποίησης που σε συνδυασμό με τα μεγάλα προγράμματα λαϊκής στέγασης και εξώθησης από την πόλη των εργοστασίων, είχε ως αποτέλεσμα την διάχυση των πόλεων σε απόσταση από το κέντρο των πόλεων. Η οικονομική κρίση του 1929 είχε ως αποτέλεσμα αυτές οι μάζες εργατών να χάσουν το δικαίωμα στην κατοικία και να δημιουργηθούν στρατοί όχι μόνο ανέργων αλλά και αστέγων, με τρομακτικές επιπτώσεις στις μεγάλες πόλεις (Ανδρίτσος, 2010). Το πρόβλημα διάθεσης του πλεονάζοντος κεφαλαίου εν μέρει λύθηκε μέσω της προετοιμασίας του πολέμου αλλά και δια της

χρηματοδοτήσεως δημοσίων προγραμμάτων για υποδομές (Harvey, 2014; Ανδρίτσος, 2010; Harriss & Best, 1992). Αλλά αυτό ήταν μία προσωρινή λύση, καθώς η οικονομία ήταν εθνικοποιημένη και το μεταπολεμικό κλίμα αβέβαιο. Η οριστική λύση διάθεσης του πλεονάζοντος κεφαλαίου ήρθε μέσα από την καταστροφική απαξίωση του ΄Β Παγκοσμίου Πολέμου (Harvey, 1982; Harvey, 2008).

Η επικράτηση της Αμερικής στον καπιταλιστικό κόσμο και οι τεχνολογικές εξελίξεις στις μεταφορές και στις επικοινωνίες, έστρεψε το σύστημα προς την ανοιχτές αγορές, και όχι προς το μοντέλο των κλειστών εθνικοποιημένων οικονομιών. Παράλληλα τέθηκε σε ισχύ το σχέδιο Marshal⁸, βοηθώντας τα αμερικανικά κεφάλαια να βρουν πολλαπλές διεξόδους για να επενδυθούν με υψηλά ποσοστά κερδοφορίας (Harvey, 1982).

Στο επίπεδο των τεχνολογικών εξελίξεων και της παραγωγής, ιδιαίτερα σημαντικός ήταν ο ρόλος της εισαγωγής του φορντικού⁹ μοντέλου που παρήγαγε έναν καινούριο καπιταλιστικό χώρο, ιδιαίτερα στις πόλεις. Πιο συγκεκριμένα το μοντέλο του φορντισμού βασίστηκε σε επίπεδο παραγωγής, είναι συνυφασμένο με την κοινωνική ρύθμιση του κευνσιανισμού όπου η παραγωγή δεν παρήγαγε απλώς τα προϊόντα, αλλά ανατροφοδοτούσε την κατανάλωση ως εσωτερικό κίνητρο και σκοπό της παραγωγής. Στο επίπεδο της παραγωγής αυτό σήμαινε μεγάλες μονάδες έντασης κεφαλαίου με εκτεταμένες ανάγκες αποθήκευσης (Λεοντίδου, 2012). Παράλληλα ένα μεγάλο μέρος του πλεονάζοντος κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού απορροφήθηκε όπως και στην περίπτωση του Παρισιού με την αστική αναδόμηση και την ανάπτυξη των υποδομών, όχι μόνο της πόλης, αλλά των μητροπολιτικών περιοχών καθώς ξεκίνησε η έντονη προαστιοποίηση. Η απελευθέρωση των απαραίτητων πιστώσεων που θα χρηματοδοτούσαν την αστική

---

⁸Με τον όρο σχέδιο Μάρσαλ εννοείται η οικονομική ενίσχυση κρατών της ευρωπαϊκής ηπείρου, μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Υπήρξε βασικός μοχλός της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής (Chomsky, 2002).

⁹Χωρική συγκέντρωση παραγωγικών μονάδων με αυτοματοποιημένες εργασίες ανειδίκευτων εργατών σύμφωνα με τις αρχές του τηλορισμού, και μαζική παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων. Η στρατηγική βασιζόταν στη συνεχή παραγωγή για «κάθε περίπτωση» (JIC -just in case) (Κουρλιούρος, 2001)

επέκταση και ανάπτυξη ήταν βασικός σταθεροποιητικός παράγοντας του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος μεταπολεμικά. Ταυτόχρονα μεταβλήθηκε, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, το κοινωνικό και πολιτικό τοπίο, το πρώτο μέσω της ανάδυσης ενός καινούριου τρόπου ζωής και το δεύτερο μέσω της ιδιοκτησίας των ακινήτων, όπου μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού θεώρησε ότι από-προλεταριοποιήθηκε (Holgersen S. , 2015; Harvey, 2014; Harvey, 2008).

Συνοπτικά η οικονομική κρίση του 1929, αντιμετωπίστηκε με εξαγωγή υποτίμησης αναδεικνύοντας τους ενδοιμπεριαλιστικούς ανταγωνισμούς κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, με τη καταστροφική απαξίωση που επέφερε ο ΄Β Παγκόσμιος Πόλεμος, αλλά και με εξαγωγή κεφαλαίων κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Η προαστιοποίηση ήταν μία γεωγραφική επέκταση της πόλης, η οποία κατέστρεψε τις υφιστάμενες παγιώσεις, απαξίωσε τα πάγια κεφάλαια που βρίσκονταν εντός τους, απορρόφησε πλεονάζουσα εργασία και κεφάλαιο, ενώ ταυτόχρονα του παρείχε τα απαραίτητα δίκτυα για τη συμπίεση των χρονοαποστάσεων.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές του 1970 νέα κρίση ξεσπάει, χτυπώντας ιδιαίτερα τους πιστωτικούς θεσμούς οι οποίοι χρηματοδότησαν με την δάνεια την αναδόμηση των πόλεων. Η διεύρυνση της κρίσης σε συνδυασμό με τον κορεσμό της αγοράς και την πετρελαϊκή κρίση δημιούργησαν μία ιδιαίτερα ζοφερή κατάσταση για το καπιταλιστικό σύστημα, που επιδεινώθηκε με τη φούσκα των ακινήτων. Η λύση ήρθε μέσα από το πεδίο της γεωγραφικής επέκτασης, τόσο σε επίπεδο παραγωγής όσο και σε επίπεδο δομημένου περιβάλλοντος. Πιο συγκεκριμένα η επέκταση της αστικοποίησης και η χρηματιστικοποίηση της διαδικασίας μέσω ομολόγων τοπικών υποθηκών, ήταν μία νεοφιλελεύθερη καινοτομία, που εισήχθη τη δεκαετία του 1980, και βοήθησε σημαντικά στην απορρόφηση τόσο κεφαλαίου, όσο και εργασίας (Harvey, 2012; Harvey, 2014). Παράλληλα οι συνθήκες της κρίσης, τα υψηλά τοπικά κόστη στις βιομηχανοποιημένες περιοχές οδήγησαν σε αποκέντρωση του κεφαλαίου, ιδιαίτερα του παραγωγικού, είτε στο εξωτερικό (π.χ. Κίνα, Νότια Κορέα) είτε στο εσωτερικό (π.χ. από Ντιτρόιτ στην Σίλικον Βάλεϊ). Η αποκέντρωση του κεφαλαίου εντάθηκε με την κατάργηση του φορντισμού, και την αντικατάσταση του από το

«καθεστώς της ευέλικτης συσσώρευσης», που με τη σειρά του παρήγαγε καινούριο χώρο μέσω της μεταβολής της παραγωγικής στρατηγικής¹⁰. Ως αποτέλεσμα ο γεωγραφικός διαχωρισμός των σταδίων παραγωγής υπό καθεστώς ευέλικτης συσσώρευσης επέφερε μεγάλες ανακατατάξεις στο διεθνή και περιφερειακό. Παράλληλα το τοπίο αναδιάρθρωθηκε, ιδιαίτερα στο κέντρο της πόλης, προωθώντας καινούριες χωρικές ανισότητες και καταστρέφοντας σημαντικό τμήμα του παγίου κεφαλαίου που είχε τη μορφή κτιριακού δυναμικού (Λεοντίδου, 2012; Harvey, 1989).

Έως το 2008 είχε αποτραπεί μία καινούρια παγκόσμια οικονομική κατάρρευση παρά τις επιμέρους ανισορροπίες (Ανατολική Ασία 1997-1998, Ρωσία 1998, Αργεντινή 2001 κλπ.), γεγονός που οφείλεται στις τεχνολογικές εξελίξεις αλλά και στη συνεχή γεωγραφική αναδιάρθρωση. Πιο συγκεκριμένα, οι τεχνολογικές εξελίξεις συμπύεσαν τις χρονοαποστάσεις μεταφοράς των εμπορευμάτων (π.χ. χρήση container), και ταυτόχρονα παρείχαν την δυνατότητα στο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο να κινηθεί αστραπιαία, σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης. Το καπιταλιστικό σύστημα ως σύνολο παραμένει σχετικά σταθερό, αλλά επιμέρους ροές μετακινούνται συνεχώς γεωγραφικά. Η κινητικότητα αυτή στα μεταφορτικά χρόνια εντατικοποιήθηκε, παρέχοντας τον απαραίτητο χώρο στο κεφάλαιο να αναδεικνύει τις επιτυχίες του σε συγκεκριμένα γεωγραφικά σημεία (1980 Ιαπωνία και Δυτική Γερμανία, 1990 Ηνωμένες Πολιτείες, 2000 Κίνα κ.α.), και αποκρύπτοντας τις αποτυχίες του (Harvey, 2014; Harvey, 2011).

Ένας ακόμα βασικός πυλώνας αυτής της σταθερότητας ήταν η αγορά ακινήτων, ήταν η αγορά ακινήτων των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής, η οποία λόγω του μεγέθους της, το οποίο ενισχυόταν και από τη διαδικασία της προαστιοποίησης, παρείχε χώρο επένδυσης στο κεφάλαιο σε παγκόσμια βάση. Στη συνέχεια η αστική επέκταση έγινε παγκόσμιο φαινόμενο, με κυρίαρχο στοιχείο αυτό της κατανάλωσης

---

¹⁰Η παραγωγική διαδικασία γίνεται πιο ευέλικτη πλέον σε θέματα τεχνολογίας, οργάνωσης, χωροθέτησης βιομηχανιών κ.α. Η στρατηγική πλέον επέβαλε «παραγωγή για όταν χρειαστεί» (JIT – just in time) (Κουρλιούρος, 2001)

πόρων στις ανεπτυγμένες κυρίως χώρες. Σε κάθε περιοχή του κόσμου όπου παρατηρείται ανοικοδόμηση της γης, ταυτόχρονα στον ίδιο χώρο, αναδύονται παραγκουπόλεις, αποτυπώνοντας πλήρως τις κοινωνικές ανισότητες στο χώρο (Harvey, 2011).

Αυτή λοιπόν η τεράστια αύξηση της αστικοποίησης σε παγκόσμιο επίπεδο βασίστηκε στην δημιουργία και οργάνωση νέων οικονομικών θεσμών. Μέσω της χρηματαγοράς διέσπειραν τον κίνδυνο ενώ ταυτόχρονα εξασφάλιζαν πρόσβαση στο συσσωρευμένο κεφάλαιο να επενδύσει στη πλεονάζουσα ζήτηση. Παρόλα αυτά ο χώρος είναι πεπερασμένο επίπεδο, με συγκεκριμένα γεωγραφικά όρια, κατά συνέπεια και η γεωγραφική επέκταση δεν μπορεί να συνεχιστεί στο διηνεκές. Παράλληλες τοπικές κρίσεις συσσώρευσης κεφαλαίου σε έναν τόσο χρηματιστικοποιημένο καπιταλισμό αποτελούν τη μεγαλύτερη απειλή, καθώς δεν μπορούν να ξεπεραστούν με υποτίμηση και γεωγραφική επέκταση. Η πορεία της κρίσης του 2008 είχε αυτά ακριβώς τα χαρακτηριστικά. Στην αρχή βρήκε τους πληθυσμούς χαμηλού εισοδήματος, που εκδιώχθηκαν στις ημιπεριφερειακές μητροπολιτικές περιοχές ώστε να εγκατασταθούν σε κατοικίες χρηματοδοτημένες με ιδιαίτερα ευνοϊκά επιτόκια. Σιγά σιγά άρχισαν να αντιμετωπίζουν κλιμακούμενες δαπάνες που δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν. Ο συντονισμός όμως του οικονομικού συστήματος, η σύνδεση του τοπικού με το παγκόσμιο και η διασπορά του κινδύνου οδήγησε στην έκρηξη της κρίσης που εμφανίστηκε στις αρχές στις πόλεις των ΗΠΑ (Harvey, 2011; Harvey, 2014)

Η διασπορά του κινδύνου μέσω ομολόγων τοπικών υποθηκών, βοήθησε τον καπιταλισμό να ξεπεράσει την κρίση του 1973, παρέχοντας στο συσσωρευμένο κεφάλαιο την αποταμίευση κεφαλαίου καλύτερη πρόσβαση στην αγορά ακινήτων και ταυτόχρονα μία μείωση των επιτοκίων καθώς υπήρχε ένας καλύτερος συντονισμός. Ταυτόχρονα όμως συνέδεσε το σύστημα (το τοπικό με το παγκόσμιο) ακόμα περισσότερο, με αποτέλεσμα η κρίση του 2008 να απειλήσει με κατάρρευση μεγάλο μέρος της παγκόσμιας οικονομίας, καθώς η γεωγραφική διασπορά του κινδύνου δεν συνεπάγεται και εξάλειψη του. Για παράδειγμα η κρίση στην αγορά

ακινήτων των ΗΠΑ, μπορεί να έχει άμεσες συνέπειες σε έναν ευρωπαϊκό δήμο που αγόρασε αντίστοιχα ομόλογα (Harvey, 2012; Holgersen S. , 2015).

Τα δύο κύρια ρεύματα στην απάντηση της κρίσης που κυριαρχούν στην παγκόσμια οικονομία σήμερα, είναι ο «κινέζικος κεϋνσιανισμός» και ο νεοφιλελευθερισμός των ΗΠΑ/Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο δεύτερος παγιδεύεται σε μία αρνητική σπείρα λιτότητας και χρέους απαξιώνοντας σημαντικό τμήμα κεφαλαίου και συμπιέζοντας δραματικά το εργατικό κόστος, ενώ ο πρώτος βασίζεται στην ανέναη επέκταση¹¹ και στην απορρόφηση της εργασίας. Παρόλα αυτά είναι δεδομένο ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα και ο νόμος πτώσης του κεφαλαίου θα οδηγήσουν σε μείωση τη παραγωγή της Κίνας ή σε μία μορφή εσωτερικής υποτίμησης (ΚΚΕ, 2017; Harvey, 2012).

Οι διαδικασίες συσσώρευσης δεν υπάρχουν εκτός των γεωγραφικών ορίων, όπως και οι επιπτώσεις των οικονομικών κρίσεων. Οι οικονομικές κρίσεις κατέστρεψαν, κατανάλωσαν και παρήγαγαν χώρο σε οποιαδήποτε στιγμή της ιστορίας του καπιταλισμού (Harvey, 2011). Τα αποτελέσματα έχουν χαραχθεί ανεξίτηλα στις χωρικές μορφές των πόλεων μας, οι οποίες στο πλαίσιο της σημερινής κρίσης τείνουν να γίνουν χώροι περιτειχισμένων κοινοτήτων και ιδιωτικοποιημένων δημόσιων χώρων.

Η κατάσταση πλέον είναι πιο περίπλοκη και οι χωρικές παγιοποιήσεις μπορούν πλέον να φέρουν σε δυσχερέστερη θέση το σύστημα, καθώς οι αστραπιαίες ροές κεφαλαίου μπορούν να δημιουργήσουν μία νέα μεγαλύτερη κρίση. Επίσης ένα τόσο διασυνδεδεμένο σύστημα πλέον μπορεί να καταρρεύσει ολοκληρωτικά, καθώς τα περιθώρια να επενδύσει σε άλλες περιοχές έχουν συρρικνωθεί ακριβώς λόγω αυτής της διασύνδεσης. Τέλος αν αναλογιστούμε τις πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις και την θέση του νεοεκλεγέντα προέδρου της Αμερικής, όπου θέλει να στραφεί προς μία

---

¹¹Πρόκειται για ένα πρόγραμμα αστικής ανάπτυξης αντίστοιχο με το πρόγραμμα που εφαρμόσαν οι ΗΠΑ το 1950-1960, και αυτό βρίσκεται επίσης από την τεράστια και γρήγορη ανάπτυξη της Κίνας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κατασκευή της μεγαλύτερης πόλης στον κόσμο, με μέγεθος τρεις φορές εκείνης της Νέας Υόρκης, μόλις 100 χιλιομέτρα από το Πεκίνο (Guardian, 2017).

πιο κλειστή οικονομία και να στραφεί εναντίον της Κίνας, η λιτότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η συνεχώς μειούμενη ανάπτυξη της Κίνας με αυτή τη τεράστια παραγωγή, δείχνει να δικαιώνει τις απόψεις του David Harvey για τον ιμπεριαλισμό και την απαξίωση κεφαλαίου και εργασίας που θα επέλθει.

Κεφάλαιο 3^ο: Θεωρητικά Πληροφορημένη Περίπτωση Μελέτης

Πριν αρχίσουμε να μελετάμε τη περιοχή μελέτης, είναι απαραίτητο να ορίσουμε το περιβάλλον από το οποίο περικλείεται σε εθνικό επίπεδο, καθώς και τη πορεία που αυτό διαρθρώθηκε με την υφιστάμενη του δομή. Επίσης θα παρατεθούν οι βασικές ερμηνείες της ελληνικής κρίσης καθώς και κάποια βασικά μακροοικονομικά μεγέθη, όπου παρουσιάζουν τη σημερινή κατάσταση.

2.4 Ο ελληνικός καπιταλισμός

Το πλαίσιο της οικονομικής κρίσης που διέρχεται ο ελληνικός καπιταλισμός και των χωρικών μεταβολών που συντελούνται στη σημερινή κατάσταση, μπορούν να αναλυθούν βαθύτερα συσχετίζοντας τα με παλαιότερες οικονομικές κρίσεις που έπληξαν τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Για αυτό το λόγο, γίνεται μία σύντομη μα περιεκτική παράθεση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας του σύγχρονου ελληνικό κράτους. Θα παρατεθούν οι οικονομικές κρίσεις που έπληξαν την Ελλάδα, τότε και με ποιους όρους εισήλθαν στο ελληνικό καπιταλιστικό σύστημα, καθώς και ο ρόλος του ξένου κεφαλαίου στη χώρα. Με αυτό τον τρόπο θα αποτυπωθεί η πορεία ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων στην Ελλάδα, ζήτημα που άπτεται άμεσα της παρούσας διατριβής.

2.4.1 Από την ανεξαρτησία έως τον 20^ο αιώνα

Η οικονομική εξέλιξη της Ελλάδος δεν είναι γραμμική, αλλά ακολουθεί και διαταράσσεται από διεθνή οικονομικά γεγονότα, κοινωνικές εξελίξεις και αποτελέσματα στρατιωτικών συγκρούσεων.

Με τη δημιουργία του ελληνικού ανεξάρτητου κράτους σε εθνική βάση, δόθηκε και η απαιτούμενη χωρική οντότητα ώστε να μπορέσουν να αναπαραχθούν οι

καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, ιδιαίτερα όταν το ελληνικό κεφάλαιο άρχιζε να εκτοπίζεται από άλλες περιοχές της Βαλκανικής(Μαυρουδέας, 2011).

Η «διπλή» επανάσταση που ήταν αναγκαία στον ελληνικό χώρο δυστυχώς δεν συντελέστηκε, καθώς ενώ ολοκληρώθηκε στο εθνικοαπελευθερωτικό τμήμα, στο κοινωνικό και οικονομικό μέρος δεν υπήρξε ο αντίστοιχος εκσυγχρονισμός. Η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται ως αγροτική, ενώ το εμπόριο και η ναυτιλία επηρεάζονται από τις διεθνείς εξελίξεις μεν, χωρίς όμως να επανεπενδύσουν μαζικά τα κέρδη. Ως αποτέλεσμα δεν κατέστη δυνατό να διαμορφωθεί η απαιτούμενη κρίσιμη μάζα που να θέσει εκτεταμένες βάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης στη χώρα. Οι αλλαγές που συντελέστηκαν αυτά στη διάρκεια του 19ου αιώνα είχαν αποτελέσματα στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο, ενώ η ρίζα τους βρίσκεται στις εξής αιτίες(Σακελλαρόπουλος, 2010):

- I. Η δημιουργία του ελληνικού κράτους και η αποκοπή από οθωμανικό οικονομικό πλαίσιο, με πολλαπλές συνέπειες στην ελληνική οικονομία, όπως η απεμπόληση της αγοράς της ενδοχώρας της αυτοκρατορίας.
- II. Η ανάδυση της εποχής του ελεύθερου εμπορίου που συνέβη σε διεθνές επίπεδο.
- III. Η εμφάνιση στα τέλη του 19ου αιώνα, του μονοπωλιακού σταδίου του διεθνούς καπιταλισμού, με αποτέλεσμα την εξαγωγή κεφαλαίων από τις κεντρικές χώρες στη περιφέρεια, ως λύση και στις κρίσεις ζήτησης (βλ. ενότητα 2.3).

Χαρακτηριστικό της τότε ελληνικής οικονομίας που βρίσκεται σε προκαπιταλιστικό στάδιο, είναι οι κρίσεις που εμφανίζονται-κυρίως υποπαραγωγής-, χαρακτηριστικό γνώρισμα του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής. Δύο ζητήματα σχετίζονται ιδιαίτερα με το χώρο και την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής: πρώτον το αγροτικό, όπου δεν αφορά μόνο με την αγροτική παραγωγικότητα αλλά και με το καθεστώς ιδιοκτησίας, καθώς η ιδιοκτησία γης(εκτός της τάξης των γαιοκτημόνων) ήταν απόρροια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το συγκεκριμένο ζήτημα λύθηκε μόλις στις αρχές του 20ου αιώνα, με την προσάρτηση εδαφών από τους Βαλκανικούς Πολέμους.. Το δεύτερο έχει να κάνει με την

εισαγωγή κεφαλαίων, κυρίως από Έλληνες του εξωτερικού. Αυτά τα κεφάλαια είτε παρήχθησαν από έκτακτες καταστάσεις (κρимаϊκός πόλεμος 1854-1857, χρεοκοπία οθωμανικού κράτους 1876 κ.α.), είτε μετακινήθηκαν από ανάγκη λόγω του έντονου ανταγωνισμού εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας μετά τη διείσδυση δυτικοευρωπαϊκών κεφαλαίων, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης του 1873 (Σακελλαρόπουλος, 2010).

Η χρεοκοπία του 1893 και η εξάρτηση από τη μονοκαλλιέργεια της σταφίδας δείχνουν τα δομικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, αλλά συντέλεσαν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Σημαντική ήταν και η ανάπτυξη των δικτύων μεταφοράς, τα οποία συνέδεσαν τα βασικά αστικά κέντρα και λιμένες με την ενδοχώρα. Παράλληλα πρέπει να επισημανθεί ότι τροχοπέδη στην ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, αποτέλεσε η μη διαμόρφωση μίας ενιαίας εσωτερικής αγοράς. Συμπερασματικά, η μη τυπική βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας του 19ου αιώνα αιτιολογείται ως εξής(Σακελλαρόπουλος, 2010):

- I. Η ένταξη της χώρας στο διεθνές εμπόριο, η θέση της στο καταμερισμό εργασίας και η έλλειψη δασμολογικής πολιτικής διαμόρφωσαν ανισότιμους όρους ανταγωνισμού
- II. Η στρατηγική των Ελλήνων κεφαλαιούχων ήταν η επένδυση σε γνώριμους τομείς, και όχι σε άγνωστους, όπως η βιομηχανία
- III. Η ύπαρξη της αστικής δημοκρατίας δεν συντέλεσε σε μία «βίαιη» βιομηχανική ανάπτυξη που μπορούσε να υποστηρίξει ένα απολυταρχικό κράτος, όπως συνέβη σε άλλες χώρες της Ευρώπης

2.4.2 20ος αιώνας έως σήμερα

Οι τάσεις που είχαν αναπτυχθεί από τον 19ο αιώνα των πρώιμων μορφών ανάπτυξης του κεφαλαίου (εμπορικό και εφοπλιστικό), αρχίζουν σε γενικές γραμμές να συγκλίνουν προς τη διαμόρφωση ενός πιο ολοκληρωμένου καπιταλισμού με τη κυριαρχία του βιομηχανικού κεφαλαίου. Στην προαναφερθείσα αναδιάρθρωση, σημαίνοντα ρόλο είχε η κυριαρχία της «Μεγάλης Ιδέας» στην πολιτική ζωή και ο εκτοπισμός Ελλήνων επιχειρηματιών από άλλες περιοχές των Βαλκανίων και την Κριμαία. Από οικονομικής άποψης πρέπει να αναφερθεί η μεγάλη κρίση της δεκαετίας του 1890 σε διεθνές επίπεδο, με την επακόλουθη χρεοκοπία της Ελλάδας (με την παρουσία του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου από το 1898). Παράλληλα η σταφιδική κρίση κατέδειξε με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο τις επιπτώσεις της μονοκαλλιέργειας και τον ρόλο της αγροτικής παραγωγής στο νέο οικονομικό σύστημα. Παρακάτω παρατίθενται κάποια βασικά μεγέθη που αποτυπώνουν την εκβιομηχάνιση της περιόδου και την διάρθρωση του εργατικού δυναμικού (Μηλιός, 2010).

Έτος	Αριθμός επιχειρήσεων			
	Σύνολο	Με περισσότερους από 5 εργάτες	Εγκατεστημένη ισχύς (HP)	Αριθμός εργατών
1889	-	145	8568	-
1909	1213	-	12000	59614
1920	33811	2853	110672	154133

Πίνακας 2: Εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας 1967-1920, Πηγή: (Μηλιός, 2010)

Τομείς απασχόλησης	1879	1907	1920
Πρωτογενής	56,94	50,05	57,52
Δευτερογενής	15,34	24,15	23,59
Τριτογενής	27,69	25,8	18,89

Πίνακας 3: Σύνθεση της απασχόλησης στην Ελλάδα σε ποσοστιαία ως % της συνολικής απασχόλησης: Πηγή: (Μηλιός, 2010)

Η αύξηση των βιομηχανικών μονάδων κατά τις πρώτες 2 δεκαετίες του 20ου αιώνα είναι σύμφωνη με την αντίστοιχη αύξηση του εργατικού δυναμικού στον δευτερογενή τομέα. Άλλωστε, με την προσάρτηση εδαφών από τους Βαλκανικούς και τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο, το εργατικό δυναμικό αυξήθηκε σε απόλυτο αριθμό μεταλλάσσοντας και την συνολική διάρθρωση (επέκταση του πρωτογενούς τομέα στα μερίδια απασχόλησης)(Μηλιός, 2010).

Στις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ου αιώνα, η βιομηχανία χαρακτηρίζεται από ταχεία ανάπτυξη, η οποία οφείλεται τόσο στην φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού διεθνώς και την αύξηση των επενδύσεων σε χώρες με προκαπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, αλλά και στη εγχώρια συσσώρευση κεφαλαίου. Η υψηλή κερδοφορία του εφοπλιστικού κεφαλαίου στις προηγούμενες δεκαετίες, επέτρεψε στην ναυτιλία να συντονιστεί με τις διεθνείς τεχνολογικές εξελίξεις του κλάδου, αλλά παράλληλα λειτούργησε προωθητικά στην ανάπτυξη της βιομηχανίας (Μηλιός, 2010).

Η περίοδος αυτή είναι ιδιαίτερως σημαντική, διότι τότε ετέθησαν οι βάσεις για την παγίωση του καπιταλιστικού συστήματος στη χώρα. Αν δεχτούμε την θεωρητική προσέγγιση του David Harvey (βλ. ενότητα 2.1), για την άρρηκτη σχέση αστικοποίησης και ανάπτυξης καπιταλιστικών σχέσεων, τότε ο παρακάτω πίνακας πιστοποιεί την εικόνα της συγκεκριμένης περιόδου. Τέλος πρέπει να επισημανθεί

ότι η εγκατάσταση των προσφύγων 1922-1924 ενίσχυσε το ρεύμα αστικοποίησης που προϋπήρχε (Μηλιός, 2010).

Έτος	Συνολικός πληθυσμός	Πληθυσμός οικισμών ως % συνολικού πληθυσμού		
		Αστικός (άνω 15000 κατ.)	Ημιαστικός (από 2000 κατ. έως 5000 κατ.)	Αγροτικός (έως 2000 κατ.)
1896	2343806	22%	9%	69%
1908	2631952	24%	9%	67%
1920	5016889	27%	9%	64%
1928	6204684	33%	9%	58%

Πίνακας 4: Αστικός, ημιαστικός και αγροτικός πληθυσμός, Πηγή: (Μηλιός, 2010)

Η οικονομική ανάπτυξη και ο αστικός πληθυσμός της Ελλάδας υστερούσε σε σύγκριση με τις μεγάλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, όπου προηγήθηκε χρονικά η βιομηχανική επανάσταση, αλλά αντίστοιχα υπερτερούσε σε σχέση με άλλες όπως η Νορβηγία, η Ιρλανδία, η Ρωσία κ.α.(Μηλιός, 2010).

Δύο άλλες βασικές συνιστώσες ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων στην Ελλάδα στις αρχές του 20ου αιώνα, είναι οι εκτεταμένες δημοσιονομικές δαπάνες της περιόδου Τρικούπη και οι εσωτερικές μεταναστευτικές ροές, που προήλθαν κυρίως από αγροτικές περιοχές(πριν το 1922). Η πρώτη αναφέρεται στην κατασκευή υποδομών σε προκαπιταλιστικές χώρες, με δανεισμό που προέρχεται από συσσωρευμένο κεφάλαιο χωρών, με ανεπτυγμένες καπιταλιστικές σχέσεις (Harvey, 1982). Η δεύτερη σχετίζεται με τη μετακίνηση από την ύπαιθρο στις πόλεις, μετά τη κρίση του 1893, που δημιούργησε μία πρώτη μορφή βιομηχανικού στρατού, αυξάνοντας το διαθέσιμο εργατικό δυναμικό. Παράλληλα μακροπρόθεσμα μετέβαλε την ελληνική παραγωγική πυραμίδα, αμβλύνοντας έως ένα σημείο τον ισχυρό ρόλο του αγροτικού τομέα. Ουσιαστικά οι μεταναστευτικές ροές στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, πραγμάτωσαν τη διαδικασία της πρωταρχικής και επέκτειναν το προλεταριάτο στον ελληνικό χώρο . Δείγμα της παγίωσης των

καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής αποτελεί και η εργατική νομοθεσία που άρχισε να θεσπίζεται τμηματικά από το 1909 και έπειτα.(Μηλιός, 2010; Harvey, 1982)).

Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, ο ελληνικός καπιταλισμός εισέρχεται στη φάση της «εθνικής ομογενοποίησης», επιτυγχάνοντας αρκετά υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Σημαντικό τμήμα κεφαλαίων που δραστηριοποιούνταν στην οθωμανική αυτοκρατορία επαναπατρίστηκε, διευρύνθηκε η εσωτερική αγορά, ενώ ταυτόχρονα αυξήθηκε και το εργατικό δυναμικό, συχνά υψηλής εξειδίκευσης. Τέλος βρήκε εφαρμογή ένα εκτεταμένο σχέδιο δημοσιονομικών δαπανών με στόχο την αποκατάσταση των προσφύγων, απορροφώντας πλεονάσματα κεφαλαίου και εργασίας(Μηλιός, 2010).

Η περίοδος της Μεγάλης Ύφεσης (1929-1932) διέκοψε αυτή την πορεία, αλλά ταυτόχρονα ενίσχυσε εν μέρει την ελληνική βιομηχανία μέσω του μηχανισμού των υποτιμήσεων της δραχμής. Παρόλα αυτά δεν μπόρεσε να αποφευχθεί η μαζική εξαγωγή κεφαλαίων, και σε συνδυασμό με την πτώση της ζήτησης των αγροτικών προϊόντων, των βασικών εξαγωγών, ακολούθησε η χρεοκοπία τη 1η Μαΐου 1932. Τα μέτρα που θεσπίζονται για τον περιορισμό των εισαγωγών, ενισχύουν έμμεσα την ελληνική βιομηχανία, με αποτέλεσμα κατά την περίοδο 1920-40 οι επιχειρήσεις να διπλασιαστούν (Μηλιός, 2010).

Όπως καθίσταται σαφές, η ταχεία οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας κατά τις πρώτες τέσσερις δεκαετίες του 20ου αιώνα, συσχετίζεται αμφίδρομα με τη βιομηχανική ανάπτυξη της περιόδου, τις αναδιαρθρώσεις των κοινωνικών δομών αλλά και τη θέση της χώρας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας.

Μία διαφορετική οπτική όμως ανάγνωσης της ιστορίας, συγχρωτίζει την πολιτική με την οικονομία, και καταλήγει σε πιο σύνθετα συμπεράσματα για εκείνη την εποχή. Αναφερόμαστε στις μαρξιστικές αναλύσεις του μεσοπολέμου, που προσπαθούν να αναλύσουν την ιστορία της Ελλάδος έως τότε (χρεοκοπίες 1827, 1843, 1893, 1932),

με τα δικά τους εργαλεία (Μπελογιάννης, Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα, 2010). Σε μία συμπυκνωμένη ανάγνωση της ιστορίας, θέτει ως αρχή του τέλους τα δάνεια της ανεξαρτησίας, ενώ κάνει έναν διαχωρισμό σε δύο ιστορικές περιόδους: αρχικά, από τον αγώνα της ανεξαρτησίας έως το 1880, και ακολούθως την περίοδο έως τον ΄Β Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην πρώτη κυρίαρχο ρόλο έχει το ελληνικό πολιτικό σύστημα και οι καταφανείς επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, σε σημείο που θυμίζουν τη σχέση μητρόπολης –αποικίας. Χαρακτηριστικά, οι πρώτοι βιομηχανικοί πυρήνες αναδύθηκαν στις πόλεις-λιμάνια με έντονο διαμετακομιστικό χαρακτήρα, γεωγραφικών σημείων δηλαδή που χρησιμοποιήθηκαν για τη διοχέτευση των βιομηχανικών προϊόντων στην ελληνική αγορά(Γκίκας, 2010; Μπελογιάννης, 2010).

Στην δεύτερη περίοδο, δηλαδή μετά το 1880, θεωρείται ότι γίνεται μία προσπάθεια με σαφέστατο στόχο την γενική υποτέλεια της χώρας με δημόσια και ιδιωτικά δάνεια. Αυτή η ιστορική ανάγνωση δεν απορρέει από μια εθνικιστική θέση, αλλά από την εφαρμογή της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας σχετικά με τα στάδια του καπιταλιστικού συστήματος και -στη συγκεκριμένη εποχή- με το στάδιο του ιμπεριαλισμού. Αφού διαμοιράστηκαν οι αποικίες, οι ιμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί μεταφέρθηκαν στις λεγόμενες σφαίρες επιρροής. Ο «ειρηνικός» αποικισμός των μικρών και ανεξάρτητων κρατών έγινε με δύο τρόπους: i)την εντατικοποίηση δημοσίων δαπανών και ii)την επένδυση ιδιωτικών κεφαλαίων. Η Ελλάδα και η Βαλκανική χερσόνησος αποτελεί εξέχον παράδειγμα της συγκεκριμένης περιόδου, όπως φαίνεται από την κατασκευή υποδομών (Τρικούπης), και την εισροή ιδιωτικών επενδύσεων. Το σύνολο των παραπάνω οδήγησε στην χρεοκοπία του 1893 και η επιβολή της Διεθνούς Επιτροπής Ελέγχου(ΔΕΕ) δεν ήταν αποτέλεσμα, αλλά μηχανισμός, πολιτικού και οικονομικού ελέγχου της χώρας: μια αλληλουχία θλιβερά επίκαιρη(Μπελογιάννης, 2010). Επίσης η ΔΕΕ εν μέρει να οριοθέτησε με έναν επίσημο τρόπο το πέρασμα στη φάση των μονοπωλίων και του ιμπεριαλισμού, καθώς βασικά μονοπώλια της ελληνικής οικονομίας πέρασαν στον έλεγχο της Επιτροπής. Παράλληλα, κατά τον Ά Παγκόσμιο Πόλεμο, προχώρησαν σε πιστώσεις και δαπάνες στρατιωτικού εξοπλισμού, που αποπληρώθηκαν στο διάστημα του Μεσοπολέμου(Ψαλιδόπουλος, 2011).

Η χρεοκοπία του 1932, απόρροια της Μεγάλης Ύφεσης, διατυπώνει την άποψη ότι η Ελλάδα είναι ίσως η μοναδική χώρα η οποία αποπλήρωσε στο ακέραιο τους τόκους και τα δάνεια, γεγονός το οποίο οφείλεται εν μέρει στην πιο ανεπτυγμένη οικονομία της σε σχέση με άλλες περιφερειακές χώρες. Το ζήτημα του κανόνα του χρυσού¹², του οποίου η απεμπόληση, σε συνδυασμό με την αύξηση του ποσοστού των τόκων από τη δικτατορία Μεταξά, είχε ολέθρια αποτελέσματα στον ελληνικό πληθυσμό.

---

¹²Σύνδεση εθνικού νομίσματος με αποθέματα χρυσού

Ο πόλεμος και η κατοχή είχαν σαρωτικές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία, με την παραγωγή να μειώνεται κατά το ήμισυ σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, ενώ ταυτόχρονα άλλαξε ριζικά η δομή του οικιστικού δικτύου, καθώς η εσωτερική μετανάστευση κυριάρχησε σαν φαινόμενο, ιδιαίτερα στα χρόνια του εμφυλίου(Σταθάκης, 2004). Κυρίως όμως αποδιοργανώθηκαν οι υφιστάμενες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και ετέθησαν καινούργιοι διαχωρισμοί (π.χ. παύση διχοτόμησης εργατικής τάξης μεταξύ προσφύγων και γηγενών και ανάδειξη διαχωρισμού στη βάση των κοινωνικών φρονημάτων)(Μαυρουδέας, 2011)

Η μεταπολεμική περίοδος σύμφωνα με την πλειοψηφία των σχετικών μελετών χωρίζεται στις εξής φάσεις(Μαυρουδέας, 2011):

- i Σταθεροποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων (1944-1950)
- ii Κρατικό-μονοπωλιακός καπιταλισμός(1950-1960)
- iii Η «χρυσή εποχή» του ελληνικού καπιταλισμού (1960-1973)
- iv Η σημερινή κατάσταση (1973 έως σήμερα)

Στη συνέχεια παρατίθενται τα βασικά χαρακτηριστικά κάθε περιόδου, όσο γίνεται με πιο συνοπτικό τρόπο, καθώς σκοπός είναι η παρατήρηση των βασικών στοιχείων που συνέθεσαν τις καπιταλιστικές σχέσεις στην Ελλάδα.

Η φάση της σταθεροποίησης των καπιταλιστικών σχέσεων (1944-1950)

Στη συγκεκριμένη περίοδο πραγματοποιήθηκε η αναγκαία ανασυγκρότηση των καπιταλιστικών σχέσεων με σκοπό την προετοιμασία της μεταπολεμικής ανάπτυξης. Καίριο στοιχείο της περιόδου αυτής είναι ο εμφύλιος πόλεμος και η ανασυγκρότηση που πραγματοποιήθηκε εν μέρει, μέσω των κεφαλαίων της «αμερικανικής βοήθειας» (μη στρατιωτικές δαπάνες)(Μηλιός, 2010; Μαυρουδέας, 2011).

Η φάση του κρατικό-μονοπωλιακού καπιταλισμού(1950-1960)

Η συγκεκριμένη περίοδος φέρει δύο βασικά χαρακτηριστικά, τα οποία αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του διεθνούς οικονομικού συστήματος και

καταμερισμού εργασίας (βλ. ενότητα 2.3). Το πρώτο είναι η ανάδυση -κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950- μίας στρατηγικής για την ουσιαστικότερη ενσωμάτωση του ελληνικού καπιταλισμού στη παγκόσμια αγορά(Μηλιός, 2010). Το δεύτερο και κυριότερο είναι η νέα κατεύθυνση που πήρε το οικονομικό σύστημα της χώρας, οπότε πλέον στράφηκε προς τον κρατικό-μονοπωλιακό καπιταλισμό, με στόχο την κατασκευή των απαραίτητων υποδομών και την εφαρμογή αναγκαίων αναδιαρθρώσεων ούτως ώστε να πραγματοποιηθεί επιτυχώς το πέρασμα την επόμενη φάση συσσώρευσης(Μαυρουδέας, 2011). Παράλληλα συντελέστηκε μία έντονη προλεταριοποίηση του εργατικού δυναμικού (σε οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό επίπεδο), ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα(Λεοντίδου, Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1986). Τα ανωτέρω αποτελούν μέρος ευρύτερων γεωγραφικά διεργασιών, λαμβάνοντας υπόψη την κυριαρχία του κενσιανισμού διεθνώς κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (ΚΚΕ, 2011).

Η «χρυσή εποχή» του ελληνικού καπιταλισμού (1960-1973)

Ενώ ο ρυθμός αύξησης του Ακαθάριστου Ετήσιου Προϊόντος(ΑΕΠ) της ελληνικής οικονομίας συγκαταλέγεται στους υψηλότερους μεταξύ των κρατών του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης(ΟΟΣΑ), στα τέλη της δεκαετίας του 1950 εμφανίζονται έντονες κρυσιακές πιέσεις, οι οποίες οδήγησαν στην σύνδεση με τη διεθνή αγορά μέσω της συμμετοχής στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) και τη «στροφή» στην ιδιωτική πρωτοβουλία(Μηλιός, 2010). Μάλιστα υπήρξε σημαντικός όγκος επενδύσεων ξένων κεφαλαίων, που συνέβαλαν σημαντικά στην καπιταλιστική ανάπτυξη της εποχής. Με όρους πολιτικής οικονομίας, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο επετεύχθη μια σύγκλιση με τις οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης, έχοντας ως αποτέλεσμα εξαιρετικά υψηλούς ρυθμούς καπιταλιστικής συσσώρευσης(Μαυρουδέας, 2011).

Η σημερινή κατάσταση (1973 έως σήμερα)

Για τη σημερινή κατάσταση δεν μπορούμε να μιλήσουμε με σαφήνεια, παρά μόνο να εξάγουμε κάποια συμπεράσματα μέσα από κάποια βασικά χαρακτηριστικά που

έχουν αναγνωρισθεί, όπως είναι για παράδειγμα ο ρόλος του ελληνικού κεφαλαίου στο πλαίσιο των διεθνών οργανισμών που συμμετέχει η χώρα.

Πιο συγκεκριμένα, τα αποτελέσματα της κρίσης υπερσυσώρευσης του 1973, έγιναν εμφανή και στην ελληνική οικονομία, αλλά οι υψηλοί ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, κατάφεραν να απορροφήσουν ένα μέρος των κραδασμών. Οι ρυθμοί βέβαια αυτοί μπορεί να ήταν αποτέλεσμα του καθυστερημένου αναπτυξιακά ελληνικού καπιταλισμού, για αυτό άλλωστε και από το 1980 έως το 1995, ακολουθεί μία υποπερίοδος πτώσης όλων των δεικτών που αποτυπώνουν την εξέλιξη μίας οικονομίας, ή καλύτερα με όρους πολιτικής οικονομίας, τότε προέκυψε η ελληνική κρίση υπερσυσώρευσης κεφαλαίου. Στη συνέχεια όμως, από την αρχή των προσπαθειών για την ένταξη μας στο ευρώ έως τις απαρχές της κρίσης του 2008, η εικόνα μεταβάλλεται. Οι νέες τεχνολογίες και ο μηχανολογικός εξοπλισμός αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας και ιδιαίτερα την κερδοφορία του κεφαλαίου, σε βαθμό που στο τέλος του 2007, βρισκόταν στα μέσα επίπεδα της «χρυσής περιόδου» του ελληνικού καπιταλισμού (Μηλιός, 2010).

Η μαρξιστική οπτική προσεγγίζει το ζήτημα μέσα από 4 παράγοντες που θεωρεί ότι έχουν μεταβληθεί σημαντικά από τη προηγούμενη περίοδο και επηρεάζουν συνολικά τη παρούσα φάση του ελληνικού καπιταλισμού. Η πιο σημαντική αλλαγή που έχει επέλθει είναι ότι για πρώτη φορά στις διαδικασίες ιδιοποίησης της υπεραξίας (απόλυτη και σχετική), υπάρχει μία μετατόπιση προς όφελος της πρώτης. Οι παράγοντες που προαναφέρθηκαν έχουν ως εξής (Μαυρουδέας, 2011):

1. Διαδικασία Παραγωγής – Εργασίας

Αν και υπάρχει ζήτημα στην Ελλάδα σχετικά με την συλλογή στοιχείων, υπάρχει μία ξεκάθαρη τάση αύξησης του πραγματικού χρόνου εργασίας των εργαζομένων. Το πρόβλημα είναι ότι η αύξηση του εργάσιμου χρόνου δεν παρουσιάζεται στις επίσημες πηγές, ιδιαίτερα όταν έχει να κάνει με υπερωρίες και ιδιωτικό τομέα.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα η αυτοαπασχόληση-φασόν με ιδιαίτερα ελαστικά ωράρια ή η δεύτερη εργασία.

2. Διαδικασία κοινωνικοποίησης

Στο συγκεκριμένο παράγοντα, ιδιαίτερη σημασία έχει η κυριαρχία των πολυεθνικών και πολυκλαδικών μονοπωλίων, τα οποία κάνουν χρήση των όποιων χωρικών ανισοτήτων προς όφελος τους. Ακόμη και στην περίπτωση ανάδυσης μικρών δυναμικών κεφαλαίων, αυτά είναι εξαρτημένα από τα πολυεθνικά μονοπώλια στα πλαίσια του διεθνούς καταμερισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μία μερίδα του ελληνικού κεφαλαίου, το οποίο από τη μία διασυνδέεται με μονοπώλια ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών, ενώ ταυτόχρονα δικτυώνεται και εξαπλώνεται σε άλλα υπανάπτυκτα κράτη, δημιουργώντας δεσμούς με τη γηγενή τους αστική τάξη.

Καίριας σημασίας εδώ είναι οι νομισματικές σχέσεις και οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους, οι οποίες απορρέουν κυρίως από το διεθνές πλαίσιο. Οι πρώτες, στο ελληνικό παράδειγμα, έχουν αυξήσει την δυναμική του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου (λόγω κοινού νομίσματος). Από την άλλη, οι οικονομικές λειτουργίες μετά τη κρίση του 1973, απέκτησαν διττό ρόλο, καθώς οι ιδιωτικοποιήσεις προσέφεραν χώρο επένδυσης του κεφαλαίου, ενώ ταυτόχρονα διατηρήθηκε ο επιτελικός ρόλος του κράτους μέσω της κατοχής βασικών επιχειρήσεων (π.χ. ΔΕΗ). Συμβολή στα παραπάνω είχε και η ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ, καθώς το ελληνικό κεφάλαιο έπρεπε να στηριχτεί για να ανταπεξέλθει στις δυσκολίες της κοινής αγοράς.

3. Διαδικασία διανομής εισοδήματος

Για τη κερδοφορία και την διατήρηση της ανταγωνιστικότητας του ελληνικού κεφαλαίου στα πλαίσια της ΟΝΕ και της κοινής αγοράς, η μείωση του μεριδίου των μισθών στάθηκε ως ζωτικής σημασίας. Έτσι τα τελευταία χρόνια υπάρχει μία ξεκάθαρη ροπή για αύξηση του χρόνου εργασίας και της απόλυτης υπεραξίας, η οποία αποτυπώνεται ακόμα και στο φορολογικό σύστημα, καθώς μειώνονται οι συντελεστές επί του μεριδίου των κερδών και αντίστοιχα αυξάνονται στο μερίδιο της εργασίας(Μηλιός, 2010; Μαυρουδέας, 2011).

4. Διεθνές σύστημα – ιμπεριαλισμός.

Εδώ πρέπει να γίνει απόλυτα σαφής η διασύνδεση του ελληνικού με το ευρωπαϊκό κεφάλαιο, ώστε να κατανοήσουμε τη θέση του ελληνικού καπιταλισμού στο διεθνές σύστημα. Άξια αναφοράς είναι η αλλαγή στάσης της ελληνικής αστικής τάξης, που πλέον προωθεί τα δικά της συμφέροντα στην περιοχή των Βαλκανίων στο πλαίσιο του διεθνούς ανταγωνισμού, πάντα βέβαια υπό την σκέπη των οργανισμών που συμμετέχει (ΝΑΤΟ, ΕΕ) και αναγνωρίζοντας τον περιφερειακό της ρόλο(Μαυρουδέας, 2011).

Συνοπτικά η ελληνική αστική τάξη είχε πρωτοπόρο ρόλο στην Βαλκανική χερσόνησο, έστω και αν τα χαρακτηριστικά της δεν ήταν πανομοιότυπα με αυτά των δυτικών ανεπτυγμένων καπιταλιστικά κρατών. Τα μεγάλα παραλιακά διαμετακομιστικά κέντρα αποτέλεσαν τις πρώτες βιομηχανικές βάσεις, διαφοροποιώντας με αυτό τον τρόπο την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων στην Ελλάδα συγκριτικά με τη Δυτική Ευρώπη. Με τη μικρασιατική καταστροφή και την λύση του αγροτικού ζητήματος, η εσωτερική αγορά διευρύνθηκε, το εργατικό δυναμικό αυξήθηκε, η αγροτική παραγωγή οργανώθηκε και ταυτόχρονα διορθώθηκαν και τα τελευταία κατάλοιπα φεουδαλισμού. Παράλληλα η αστική τάξη απέκτησε μία μεγαλύτερη δυναμική, μέσα από την οργάνωση της σε μία χωρική ενότητα, η οποία σταδιακά επεκτείνονταν μέσω της προσάρτησης νέων εδαφών.

2.5 Η ελληνική κρίση και οι θεωρήσεις της

Οι κρίσεις του 1929 και του 2009 είναι οι σημαντικότερες, με συνέπειες μακροχρόνιες, λόγω του δομικού τους χαρακτήρα που εκδηλώνεται τόσο με την αναιμική ανάκαμψη μετά τη κρίση, όσο και με την έκρηξη διαφορετικών περιφερειακών κρίσεων, όπως της Ευρωπαϊκής ενοποίησης. Οι καταστροφικές διεργασίες των κρίσεων είναι αδιαμφισβήτητες, αλλά η ερμηνεία τους και κατ' επέκταση οι στρατηγικές εξόδου από αυτές διαφέρουν ανάλογα ως προς το θεωρητικό ρεύμα του εκάστοτε ερευνητή. Στο πλαίσιο της κρίσης της Ευρωπαϊκής ενοποίησης, που εν μέρει πραγματεύεται και η παρούσα διατριβή, προνομιακό πεδίο ανάλυσης αποτελεί το παράδειγμα της ελληνικής κρίσης, η οποία εμφανίστηκε ως κρίση χρέους. Στο παρόν κεφάλαιο θα αναλυθούν οι βασικότερες θέσεις οι οποίες διαχωρίζονται ως εξής(Μαυρουδέας, 2013):

- I. Ορθόδοξες αναλύσεις: εκπορεύονται από τη νεοκλασική και τη νεοκεϋνσιανή οικονομική θεωρία
- II. Ετερόδοξες αναλύσεις: ακολουθούν την μετακεϋνσιανή προσέγγιση και αποτελούν μέρος της Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας
- III. Μαρξιστικές αναλύσεις: στηρίζονται στην κλασική μαρξιστική θεωρία

2.5.1 Ορθόδοξες Αναλύσεις

Αποτελούν το κυρίαρχο χώρο της οικονομικής σκέψης, που στην ελληνική περίπτωση προωθούνται όχι μόνο μέσω των ακαδημαϊκών κύκλων αλλά και μέσω θεσμικών φορέων του κυρίαρχου πολιτικό-οικονομικού περιβάλλοντος. Χαρακτηριστική είναι η έλλειψη θεωρητικής βάσης, καθώς βάρος δίνεται κυρίως σε θέματα οικονομικής πολιτικής τα οποία προσεγγίζονται με «πραγματιστικούς/ρεαλιστικούς» όρους. Μία εσωτερική τους κατηγοριοποίηση στο πλαίσιο της ελληνικής κρίσης είναι η εξής:

- Ένα ρεύμα το οποίο θεωρεί την Ελληνική περίπτωση ως ένα ιδιαίτερο παράδειγμα, με ιδιαίτερα προβλήματα :την «Ελληνική Ασθένεια». Αρχικά επικεντρώθηκε στον δημόσιο τομέα και στη συνέχεια επεκτάθηκε και στον ιδιωτικό, και στη βάση των επιχειρημάτων βρίσκονται τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα και η φθίνουσα ανταγωνιστικότητα. Η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης έγκειται στην έφεση της στη δημοσιονομική σπατάλη και τη χαμηλή παραγωγικότητα. Η παγκόσμια κρίση οδήγησε στον στενότερο έλεγχο των χρηματαγορών με αποτέλεσμα να αποκαλυφθεί το μη βιώσιμο ελληνικό χρέος. Αυτή η συλλογιστική πορεία ανατράπηκε όταν η οικονομική κρίση χτύπησε και άλλες χώρες, σε βαθμό που δεν δικαιολογούνταν η απλή «εξάπλωση» της κρίσης λόγω του ελληνικού προβλήματος, καθότι αναφερόμαστε σε διαφορετικές οικονομίες από την ελληνική. Ως εκ τούτου, αυτή η ερμηνεία έχει μπει στο περιθώριο τόσο σε κυβερνητικό, όσο και σε ακαδημαϊκό επίπεδο. Βασική κριτική είναι ότι θεωρεί την καπιταλιστική οικονομία ως ένα σύστημα εγγενούς ισορροπίας, το οποίο οδηγείται σε κρίση μόνο εάν δεν ακολουθηθούν οι κανόνες του.
- Μία άλλη ερμηνευτική προσέγγιση αυτών των θεωριών, υποστηρίζει ότι όποια «ασθένεια» επιδεινώθηκε σημαντικά στο πλαίσιο της μη βιώσιμης νομισματικής ένωσης του Ευρώ. Η νομισματική ενοποίηση με τη συγκεκριμένη δομή που είχε, επιτάχυνε και όξυνε τις αντιθέσεις εντός των χωρών που συμμετείχαν, ενώ ταυτόχρονα όξυνε και τους ανταγωνισμό του αμερικανικού κεφαλαίου, με το συνασπισμένο πλέον ευρωπαϊκό. Η κριτική που της ασκείται από τη μαρξιστική προσέγγιση έχει να κάνει με το γεγονός, ότι ανεξάρτητα από τη νομισματική ένωση, η κίνηση της καπιταλιστικής συσσώρευσης εκ των πραγμάτων δημιουργεί ανισότητες, και δεν είναι ζήτημα ελλιπούς πολιτικής βούλησης.
- Η τρίτη ερμηνευτική προσέγγιση δανείζεται στοιχεία από τις προηγούμενες δύο, και πιο συγκεκριμένα, θεωρεί ότι υπήρχε «ελληνική ασθένεια» η οποία επιδεινώθηκε σημαντικά μέσα από τη μη βιώσιμη μορφή της Ευρωζώνης,

που όμως επιδέχεται διόρθωσης, σε αντίθεση με τη προηγούμενη προσέγγιση. Υποστηρίζει ότι μία βαθύτερη ενοποίηση σε δημοσιονομικό, τραπεζικό και θεσμικό επίπεδο θα λύσει τις αδυναμίες της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης(ΟΝΕ). Αναγνωρίζει ορισμένα δομικά προβλήματα αλλά θεωρεί ότι με τις κατάλληλες παρεμβάσεις τα όποια προβλήματα μπορούν να επιλυθούν.

Συνοπτικά οι Ορθόδοξες ερμηνείες αντιλαμβάνονται την Ελληνική κρίση ως κρίση χρέους και υποτιμούν τον ρόλο της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης του 2008, την οποία θεωρούν απλώς χρηματοπιστωτική. Παράλληλα, θεωρούν ότι δύο προαναφερθείσες κρίσεις δεν σχετίζονται μεταξύ τους, θέτοντας στο επίκεντρο τα σφάλματα οικονομικής πολιτικής της χώρας, αγνοώντας τις δομικές διαστάσεις του ελληνικού προβλήματος.

2.5.2 Ετερόδοξες αναλύσεις

Οι Ετερόδοξες ερμηνείες διαφέρουν ως προς τις Ορθόδοξες, καθώς ασκούν κριτική στον καπιταλισμό υποστηρίζοντας ότι δεν είναι ένας τέλειος μηχανισμός, ενώ επικρίνουν την νεοφιλελεύθερη κυριαρχία των τελευταίων δεκαετιών, τόσο σε γενικό επίπεδο όσο και στη δομή της ΟΝΕ, υποστηρίζοντας είτε τη διάλυση της, είτε την εκ βάθρων αναδιοργάνωση της. Συνεπώς δίνουν και μεγαλύτερη σημασία στην οικονομική κρίση του 2008.

Πολλές από αυτές τις ερμηνείες σχετίζονται και με την Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία., αλλά το ποσοστό κέρδους απουσιάζει εν πολλοίς από την ανάλυσή τους. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ετερόδοξες ερμηνείες, αναγνωρίζουν τις ενδογενείς αδυναμίες του καπιταλισμού, αλλά η στρατηγική τους για έξοδο από τη κρίση είναι η αλλαγή δομών και πολιτικών εντός του υφισταμένου συστήματος. Οι κυρίαρχες Ετερόδοξες ερμηνείες, βασίζονται στη θεωρία της

«χρηματιστικοποίησης» του σύγχρονου καπιταλισμού, δηλαδή ότι το χρηματικό κεφάλαιο κυριαρχεί έναντι των άλλων μορφών (Μαυρουδέας, 2016).

Υπάρχουν δύο ρεύματα Ετερόδοξων ερμηνειών στο πλαίσιο της Ελληνικής κρίσης που έχουν ως εξής:

- Η ερμηνεία της «Χρηματιστικοποίησης» και η χρήση του δίπολου ευρω-κέντρο έναντι ευρω-περιφέρειας: η θέση αυτή έχει σαφή και βαθύτερη μαρξιστική «πληροφόρηση». Η ανάγνωση για την ερμηνεία της κρίσης συμπίπτει με αυτή των Ορθόδοξων ερμηνειών, δηλαδή ότι πρόκειται για μία κρίση χρέους, αλλά οι αιτίες βρίσκονται στον χρηματιστικοποιημένο καπιταλισμό και στη δομή της ΟΝΕ. Δεν βασίζεται τόσο στην ανάγνωση της παραγωγικής δομής, αλλά αναλύει τη σχέση κέντρου-περιφέρειας στη βάση νομισματικών και μισθολογικών σχέσεων. Συμπέρασμα και ταυτόχρονη πρόταση είναι ότι η ΟΝΕ δεν διορθώνεται, και η λύση είναι η έξοδος από το Ευρώ. Της ασκείται κριτική όπως και στην δεύτερη Ετερόδοξη ερμηνεία, για σοβαρές ελλείψεις στην ανάγνωση της, όπως για παράδειγμα ότι ο βαθμός χρηματιστικοποίησης του ελληνικού καπιταλισμού είναι χαμηλός και επομένως δεν εξηγείται η κρίση το 2009.
- Η ερμηνεία της «Χρηματιστικοποίησης» συμπίπτει με ένα σκέλος των Ορθόδοξων ερμηνειών, και πιο συγκεκριμένα στο σημείο ότι η ΟΝΕ και η εισροή ξένου κεφαλαίου βοήθησε την ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής περιφέρειας. Η «χρηματιστικοποίηση» όμως του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού σε συνάρτηση με την οικονομική κρίση του 2008, ανέκοψε την αναπτυξιακή πορεία της Ελλάδος. Η ΟΝΕ βοήθησε αρχικά την ελληνική οικονομία, στη συνέχεια όμως αποτέλεσε έναν από τους παράγοντες που φέρουν ευθύνη για το ελληνικό πρόβλημα. Σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική πορεία, η λύση βρίσκεται στην αλλαγή των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωζώνης και όχι στην κατάργηση της ΟΝΕ. Η ερμηνεία αυτή υποτιμά την οικονομική εκμετάλλευση της Ευρωπαϊκής

περιφέρειας από το κέντρο, που αναπτύχθηκε αρχικά στο πλαίσιο της Κοινής Αγοράς και στη συνέχεια της ΟΝΕ.

Οι Ετερόδοξες ερμηνείες δέχονται κριτική από τις Μαρξιστικές προσεγγίσεις, δεν μπορούν να αντιληφθούν το χρηματικό κεφάλαιο ως εξάρτημα του παραγωγικού κεφαλαίου, για αυτό και έχουν αναπτύξει την έννοια της «χρηματιστικοποίησης». Η αδυναμία που ανακύπτει στις ετερόδοξες ερμηνείες αναφέρεται στο γεγονός ότι μία κρίση δομικού χαρακτήρα και με μακροχρόνιες συνέπειες είναι αδύνατον να μην έχει επιπτώσεις στο επίπεδο της παραγωγής. Συμπερασματικά οι συγκεκριμένες ερμηνείες θίγουν το ζήτημα των δομικών χαρακτηριστικών του καπιταλισμού στο ελληνικό πλαίσιο, χωρίς όμως να αντιλαμβάνονται τις δομικές ρίζες του. Επιμείναμε σε αυτό το σημείο, καθώς σχετίζεται και με το εμπειρικό σκέλος της διατριβής, και πιο συγκεκριμένα με τον ημί-περιφερειακό ρόλο της Ελλάδας στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο και το παραγωγικό κεφάλαιο που δρα στη περιοχή μελέτης.

2.5.3 Μαρξιστικές Ερμηνείες

Η Μαρξιστική προσέγγιση υποστηρίζει μία ξεκάθαρη δομική ερμηνεία της κρίσης, τοποθετώντας τη συζήτηση στη σφαίρα της παραγωγής, με δύο βασικά χαρακτηριστικά. Το πρώτο έχει να κάνει με την εσωτερική δομή, χαρακτηρίζοντας τη Ελληνική κρίση ως κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου λόγω της πτώσης του ποσοστού κέρδους. Στο πλαίσιο της διατριβής αυτή η ερμηνεία αποτελεί προνομιακό θεωρητικό εργαλείο, καθώς η λύση που προβλέπεται από αυτούς τους ερευνητές αναφέρεται στην καταστροφή κεφαλαίων. Κατ' επέκταση, η «χρηματοπιστικοποίηση» είναι αποτέλεσμα και όχι η αιτία της κρίσης. Το δεύτερο χαρακτηριστικό σχετίζεται με το εξωτερικό περιβάλλον, και πιο συγκεκριμένα με τη θέση του ελληνικού καπιταλισμού στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο, όπου λόγω της υποδεέστερης θέσης του και της εκμεταλλευτικής διάστασης Ευρωπαϊκού κέντρου και περιφέρειας, η εσωτερική του κρίση επιδεινώνεται (Mavroudeas&Paitaridis, 2013).

Στο πλαίσιο των συγκεκριμένων ερμηνειών τονίζεται επίσης ότι η σημερινή κρίση του ελληνικού καπιταλισμού έχει τις ρίζες της στην κρίση του 1973-5, η οποία σε αντίθεση με το διεθνές περιβάλλον αντιμετωπίστηκε ανεπιτυχώς με κεϋνσιανές πολιτικές. Μετά το 1985 και σε συνάρτηση με την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ, προωθήθηκαν πολιτικές αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου, χωρίς όμως να καταφέρουν την ανάκαμψη της κερδοφορίας και της συσσώρευσης κεφαλαίου σε ικανοποιητικό βαθμό (Μαυρουδέας, 2016).

Γι' αυτό, μετά το 1985 και συμβοηθούσας της ένταξης στην ΕΟΚ, επιβλήθηκαν νεο-συντηρητικές πολιτικές αναδιάρθρωσης (πρώτα συντηρητικές κεϋνσιανές και μετά νεοφιλελεύθερες πολιτικές). Όμως στην ελληνική περίπτωση, όπως και διεθνώς, οι αναδιρθρωτικές αυτές πολιτικές δεν έλυσαν ουσιαστικά τα προβλήματα. Παρά την επίθεση στο εισόδημα, τις εργασιακές συνθήκες και τις κοινωνικές παροχές των εργαζομένων, απαξίωση του κεφαλαίου δεν πραγματοποιήθηκαν σε επαρκή βαθμό και οι μη παραγωγικές δραστηριότητες δεν περιορίστηκαν. Συνεπώς η κερδοφορία

και η συσσώρευση του κεφαλαίου δεν ανέκαμψαν ικανοποιητικά. Ως εκ τούτου, από το 2000 και μετά υπήρξε στροφή προστηνπαροχή ρευστότητας από το χρηματοπιστωτικό σύστημα και την κατανάλωση μέσω δημιουργίας πλασματικού κεφαλαίου(Μαυρουδέας, 2016).

Στο εξωτερικό περιβάλλον, όπως τονίζεται, το μεταπολεμικό ελληνικό κεφάλαιο στόχευε στην αναβάθμιση του σε μεσαίου βεληνεκούς, στο πλαίσιο των οργανισμών που συμμετείχε(όπως για παράδειγμα η ΕΟΚ). Σε ένα ευρωπαϊκό ενοποιημένο περιβάλλον όμως, ο κίνδυνος ήταν μεγάλος καθώς το άνοιγμα της οικονομίας αποδιάρθρωσε την ελληνική παραγωγική δομή και η είσοδος στην ΟΝΕ επιδείνωσε αυτή τη κατάσταση. Οι παραπάνω ερμηνείες προβλέπεται να επιβεβαιωθούν εξ ολοκλήρου ή έστω σε ένα σημαντικό τμήμα τους στο πλαίσιο της διατριβής κατά την ανάπτυξη των φάσεων του ελληνικού καπιταλισμού στη περιοχή μελέτης(Μαυρουδέας, 2016).

Συμπερασματικά οι Μαρξιστικές ερμηνείες υποστηρίζουν ότι η αιτία της Ελληνικής κρίσης βρίσκεται στη σφαίρα της παραγωγής και στη συνέχεια μεταφέρεται στο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Συνεπώς, τα ελλείμματα στο δημοσιονομικό επίπεδο και στο εξωτερικό χρέος είναι αποτελέσματα της κρίσης υπερσυσσώρευσης και της εκμετάλλευσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού από άλλους ισχυρότερους, κυρίως του Ευρωπαϊκού χώρου.

2.6 Περίπτωση Αττικής

2.6.1 Εισαγωγικά στοιχεία και μεθοδολογικές επιλογές

Βασική υπόθεση, όπως έχει ήδη υπονοηθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, της παρούσας διατριβής είναι πως το κεφάλαιο, προσπαθώντας να υπερβεί το πρόβλημα της υπερσυσώρευσης στη σφαίρα της παραγωγής, στρέφεται σε επενδύσεις στις κατασκευές με στόχο να αποφύγει ή μεταθέσει χρονικά την απαξίωση του. Πιο συγκεκριμένα, οι καπιταλιστικές κοινωνίες στο πλαίσιο των αναπόφευκτων περιοδικών κρίσεων που τις μαστίζουν, και οι οποίες εκδηλώνονται κατά κανόνα με τη μορφή των υπερσυσωρευμένων κεφαλαίων που ψάχνουν κερδοφόρες διεξόδους, επιχειρούν μια, προσωρινή και ατελή όπως στην πράξη αποδεικνύεται, επίλυση του προβλήματος διά της μετάθεσης του επενδυτικού ενδιαφέροντος στο δομημένο περιβάλλον και στην αναπαραγωγή ή επαναδημιουργία του αστικού και περιαστικού χώρου.

Η υπόθεση αυτή αποπειράται να επιβεβαιωθεί εμπειρικά για τον Ελληνικό χώρο και, ειδικά, για την πιο έντονα αστικοποιημένη περιφέρεια αυτού, την Αττική. Η γεωγραφική ανισότητα αποτελεί βασική αιτία των διάφορων μορφών “spatial fix”, καθώς οι ροές κεφαλαίου, οι επενδύσεις και εν τέλει η ίδια η διαδικασία της αστικοποίησης επιβραδύνεται ή επιταχύνεται από τις χωρικές διαφοροποιήσεις. Στο πλαίσιο του ελληνικού καπιταλισμού αυτή η ανισότητα στρέφεται εμφανώς προς όφελος της περιφέρειας Αττικής, συγκεντρώνοντας το μεγαλύτερο μέρος της οικονομίας¹³. Η επιβεβαίωση της αρχικής υπόθεσης στην συγκεκριμένη περιφέρεια, θα αναδείξει εν μέρει και την διαλεκτική σχέση που διέπει την μετάθεση κεφαλαίου και την γεωγραφική ανισότητα.

---

¹³Το ποσοστό του ΑΕΠ της πρωτεύουσας είναι 46% υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο, ενώ κατά την τελευταία εικοσαετία έχει προσελκύσει το 87% των ξένων άμεσων επενδύσεων (ΞΑΕ) (Chorianopoulos, Tsilimigkas, Koukoulas, & Balatsos, 2014)

Η μεθοδολογία που ακολουθείται στη συνέχεια βασίζεται στην, ομολογουμένως περιορισμένη, διεθνή βιβλιογραφία που επιχειρεί να αποτιμήσει εμπειρικά την μετάθεση του κεφαλαίου από το πεδίο της παραγωγής (βιομηχανία) στο πεδίο του δομημένου χώρου (κατασκευές) (Kutz, 2016; Christophers, 2011). Δύο ζητήματα χρήζουν προκαταρκτικής αποσαφήνισης: πρώτον, η υπό εξέταση μετάθεση δεν αποτελεί ένα φαινόμενο που μπορεί εύκολα και με ενάργεια να αποτυπωθεί μέσα από τη παράθεση ποσοτικών στοιχείων, καθώς οι κοινωνικό-οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονται κατά τη διαδικασία αυτή είναι ιδιαίτερα περίπλοκες και, δεύτερο, τα σχετικά στατιστικά στοιχεία που την καταγράφουν είναι κατά κανόνα μη-διαθέσιμα ή ελλιπή ή διαθέσιμα μόνο σε εθνικό επίπεδο. Παρόλα αυτά, τις πρόσφατες δύο δεκαετίες έχει πραγματοποιηθεί μονοψήφιος αριθμός εξαιρετικά ικανοποιητικών προσπαθειών εμπειρικής αποτίμησης του φαινομένου, που συνοψίζεται με επάρκεια από τον Christophers (2011).

Με δεδομένα τα παραπάνω, η εμπειρική αποτίμηση που επιχειρείται γίνεται μέσω τριών (3) δεικτών, οι οποίοι έχουν αντληθεί από τη διεθνή συναφή βιβλιογραφία (βλ. Christophers, 2011) και κατάλληλα προσαρμόσκει με βάση τη διαθεσιμότητα στατιστικών δεδομένων. Συγκεκριμένα, αντί να χρησιμοποιηθούν δεδομένα για τις Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου (ΑΕΠΚ) ανά επενδυτικό αγαθό, με βάση τις πέντε (5) σχετικές κατηγορίες που καταγράφει η EUROSTAT¹⁴, αναλύονται οι ΑΕΠΚ ανά παραγωγικό κλάδο¹⁵. Ο βασικός λόγος για την επιλογή αυτή είναι πως, τα μεν πρώτα δεδομένα είναι διαθέσιμα μόνο σε εθνικό επίπεδο και δεν υπολογίζονται σε περιφερειακή κλίμακα, ενώ οι ΑΕΠΚ ανά κλάδο είναι διαθέσιμες

---

¹⁴βλ. 1. κατοικίες, 2. άλλεςκατασκευές, 3. αγροτικάπροϊόντα, 4. μηχανολογικόςκαιμεταφορικόςεξοπλισμόςπουδιαχωρίζεταισε 4.i) Μεταφορικόςεξοπλισμόςκαιοπλικάσυστήματα, 4.ii) ΕξοπλισμόΤεχνολογίαςΠληροφορικήςκαιΕπικοινωνίας, 4.iii) Μηχανολογικόςεξοπλισμόςκαιοπλικάσυστήματα και 5. ταυπόλοιπαπροϊόντα.

¹⁵Οισχετικοίκλάδοιείναιδέκα (10) καιπεριλαμβάνουν 1. αγροτικέςκαικτηνοτροφικέςδραστηριότητες, 2. ορυχεία, λατομείακαιβιομηχανικέςδραστηριότητες, 3. κατασκευές, 4. χονδρικόκαιλιανικόεμπόριο, 5. ενημέρωσηκαιεπικοινωνία, 6. χρηματοπιστωτικέςκαιασφαλιστικέςδραστηριότητες, 7. διαχείρισηακινήτων, 8. επαγγελματικές, επιστημονικέςκαιτεχνικέςδραστηριότητες, 9. δημόσιαδιοίκηση, υγείακαιιάμνα, και 10. τέχνες, ψυχαγωγίακαιιάλλεςδραστηριότητες.

για τις δεκατρείς (13) περιφέρειες επιπέδου NUTS-II. Με βάση τα παραπάνω, μελετήσαμε τους εξής τρεις (3) δείκτες και για την περίοδο 2000-2014:

Ο πρώτος δείκτης (δ_1) αφορά στο μερίδιο των ΑΕΠΚ στον κλάδο κατασκευών ως προς τις συνολικές ΑΕΠΚ στην περιφέρεια μελέτης:

$$\delta_1 = \frac{\text{ΑΕΠΚ κλάδου κατασκευών ,περιφέρεια } i}{\text{ΑΕΠΚ στο σύνολο των κλάδων ,περιφέρεια } i}$$

Ο συγκεκριμένος δείκτης επιλέχθηκε καθώς διευκολύνει τη διακλαδική και διαχρονική σύγκριση και ανάλυση. Πράγματι, η δυναμική των επενδύσεων σε πάγια κεφάλαια εξαρτάται άμεσα από το μερίδιο που κατέχει ο εκάστοτε κλάδος ως προς το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων. Παράλληλα και για λόγους συγκρισιμότητας, παρατίθενται τόσο τα απόλυτα μεγέθη όσο και οι αντίστοιχες τιμές του δείκτη στη βιομηχανία, με έμφαση στην περίοδο της κρίσης (βλ. Διάγραμμα 1).

Ο δεύτερος δείκτης (δ_2) αφορά στο μερίδιο των ΑΕΠΚ σε κατασκευές και διαχείριση ακινήτων (άθροισμα δύο κλάδων) ως προς τις ΑΕΠΚ στο σύνολο των κλάδων. Η επιλογή μας να εισάγουμε στην ανάλυση αυτήν την επαυξημένη εκδοχή του προηγούμενου δείκτη έχει να κάνει με την «έκρηξη» των ΑΕΠΚ στον κλάδο της διαχείρισης ακινήτων, την υπό εξέταση περίοδο. Αιτία αυτής της έκρηξης, όπως έχουμε σύντομα αναλύσει στο Κεφάλαιο 2.3, είναι ο αυξανόμενος ρόλος του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου έναντι του παραγωγικού στον ύστερο καπιταλισμό, φαινόμενο που ούτως ή άλλως συνδέεται με τις αναλύσεις του Harvey για τις δυναμικές του κεφαλαίου στον αστικό χώρο (Harvey, 1982).

$$\delta_2 = \frac{\text{ΑΕΠΚ κλάδων κατασκευών \& διαχείρισης ακινήτων ,περιφέρεια } i}{\text{ΑΕΠΚ στο σύνολο των κλάδων,περιφέρεια } i}$$

Τέλος, ο τρίτος δείκτης (δ_3) αποτιμά τις ΑΕΠΚ στις κατασκευές ως προς το άθροισμα των συνολικών ΑΕΠΚ και του εργατικού κόστους στην περιφέρεια μελέτης.

$$\delta 3 = \frac{\text{ΑΕΠΚ κλάδου κατασκευών, περιφέρεια } i}{\text{ΑΕΠΚ στο σύνολο των κλάδων, περιφέρεια } i + \text{συνολικό εργατικό κόστος, περιφέρεια } i}$$

Ο συγκεκριμένος δείκτης είναι κομβικής σημασίας για την εμπειρική αποτίμηση των χωρικών παγιοποιήσεων/ επιλύσεων μέσω της μετάθεσης κεφαλαίων καθώς συσχετίζει τις επενδύσεις σε πάγια κεφάλαια κατασκευών με το σύνολο των ΑΕΠΚ και τις δαπάνες για εργασία. Το εργατικό κόστος, όπως έχουμε αναλύσει στο Κεφάλαιο 2.1.1, είναι άμεσα συσχετισμένο με τη κερδοφορία του κεφαλαίου μέσω της παραγωγής της υπεραξίας. Παράλληλα αποτελεί βασικό στοιχείο της παραγωγικής διαδικασίας οποιασδήποτε επιχείρησης. Ως αποτέλεσμα, οι τιμές του δείκτη και κυρίως η διακύμανση τους, θα αποτελέσουν βασικό εργαλείο για την αποτίμηση του υπό εξέταση φαινομένου, τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της κρίσης.

Οι παραπάνω δείκτες αντανακλούν μεθοδολογικές επιλογές με αναμφίβολες αδυναμίες. Οι πιο βασικές έχουν να κάνουν με το ότι δε μας επιτρέπουν να διαχωρίσουμε τις δημόσιες από τις ιδιωτικές επενδύσεις, ενώ εστιάζοντας στις ΑΕΠΚ ανά κλάδο δεν αποτυπώνουν τον εσωτερικό διαχωρισμό των επενδύσεων ανά διαφορετικά επενδυτικά αγαθά όπως αυτά του εξοπλισμού, των υποδομών ή των κατοικιών. Παρόλα αυτά θεωρούμε ότι, η τάση για μετατόπιση του κεφαλαίου από το πεδίο της παραγωγής στο πεδίο του δομημένου χώρου, μπορεί να αποτυπωθεί σε ικανοποιητικό βαθμό διαμέσου των δεικτών αυτών, δεδομένου του ότι η έντονη επενδυτική δραστηριότητα σε κατασκευαστικές επιχειρήσεις είναι ένας έμμεσος δείκτης πυκνής (ή ασθενικής) δραστηριότητας του κατασκευαστικού κεφαλαίου. Στο βαθμό, δε, που αυτή γίνεται αξιοποιώντας περιφερειακά δεδομένα, α) αποτυπώνει ικανοποιητικά δραστηριότητα του κατασκευαστικού κεφαλαίου στον, και για τον, αστικό και περιαστικό χώρο και β) υπερβαίνει ένα βασικό μειονέκτημα των έως τώρα αποτιμήσεων που δεν είναι άλλο από την αποκλειστική αποτίμηση σε εθνική κλίμακα ενός κατεξοχήν αστικού/ περιφερειακού φαινομένου. Σε κάθε περίπτωση, η ανά χείρας αποτίμηση αποτελεί την πρώτη προσπάθεια επιβεβαίωσης της θεωρίας περί μετάθεσης κεφαλαίου στο πλαίσιο του ελληνικού

καπιταλισμού. Ως τέτοια, εμπεριέχει αδυναμίες, αλλά αποτελεί ένα πρώτο βήμα στην αλυσίδα των πραγματικά λίγων προσπαθειών που προαναφέρθηκαν.

2.6.2 Η μετάθεση Κεφαλαίου: μια εμπειρική αποτίμηση για την Περιφέρεια Αττικής

Η ανάλυση των διακυμάνσεων των τριών (3) δεικτών φέρνει στο προσκήνιο ιδιαίτερα ενδιαφέροντα ευρήματα και φαίνεται να επιβεβαιώνει ικανοποιητικά την αρχική μας υπόθεση. Συγκεκριμένα, τεκμηριώνεται σε σημαντικό βαθμό ότι πριν από την έναρξη της οικονομικής κρίσης, το κεφάλαιο επενδύει στις κατασκευές επιτυγχάνοντας να καθυστερήσει την απαξίωση του, αλλά όχι να την αποφύγει εν τέλει. Πιο αναλυτικά, παρατηρώντας συγκριτικά την πορεία των ΑΕΠΚ στους κλάδους της βιομηχανίας και των κατασκευών, τόσο σε απόλυτα όσο και σε ποσοστιαία μεγέθη, προκύπτει πως από το 2000 έως το 2009, οπότε και ξεσπά η οικονομική κρίση στην Ελλάδα, εμφανίζεται μία σαφέστατη πτώση των επενδύσεων στο πεδίο της παραγωγής (βιομηχανία) και μία ταυτόχρονη άνοδος στις κατασκευές. Παρόμοια πορεία ακολουθεί και το άθροισμα των επενδύσεων στους άθροισμα των επιχειρήσεων κατασκευών και διαχείρισης ακινήτων, το οποίο όμως αντιπροσωπεύει ένα σαφώς μεγαλύτερο τμήμα του συνολικού όγκου των επενδύσεων (βλ. Διαγράμματα 1 & 2).

Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι οι αφετηριακές τιμές της βιομηχανίας και των κατασκευών στην Αττική, έχουν μεγάλη διαφορά, προς όφελος της πρώτης. Έως και το ξέσπασμα της κρίσης ακολουθούν διαμετρικά αντίθετα πορείες, ώσπου το 2007 τα μεγέθη συγκλίνουν σημαντικά (με τις βιομηχανικές ΑΕΠΚ να φθίνουν και έπειτα να διατηρούνται σε σταθερά επίπεδα, παρουσιάζοντας μικρές διακυμάνσεις, και τις κατασκευαστικές ΑΕΠΚ, αντίθετα, να κινούνται με σαφή ανοδική δυναμική), ενώ το 2008 οι τιμές στον κλάδο των κατασκευών, έχουν την υψηλότερη τιμή της περιόδου που εξετάζουμε. Από το 2008 και έπειτα, η πορεία είναι έντονα καθοδική και στη συνέχεια στάσιμη, αποτυπώνοντας ξεκάθαρα την υπερσυσσώρευση κατασκευαστικού κεφαλαίου και τη σφοδρή απαξίωση αυτού, με συνεπακόλουθη την κατακρήμνιση της αξίας των ακινήτων¹⁶, στην κρίση(Τράπεζα της Ελλάδος,

---

¹⁶Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος σωρευτικά από το 2008 έως το 2014 οι τιμές των διαμερισμάτων μειώθηκαν κατά 38,1% με βάση τα στοιχεία των πιστωτικών ιδρυμάτων, ενώ ακόμη

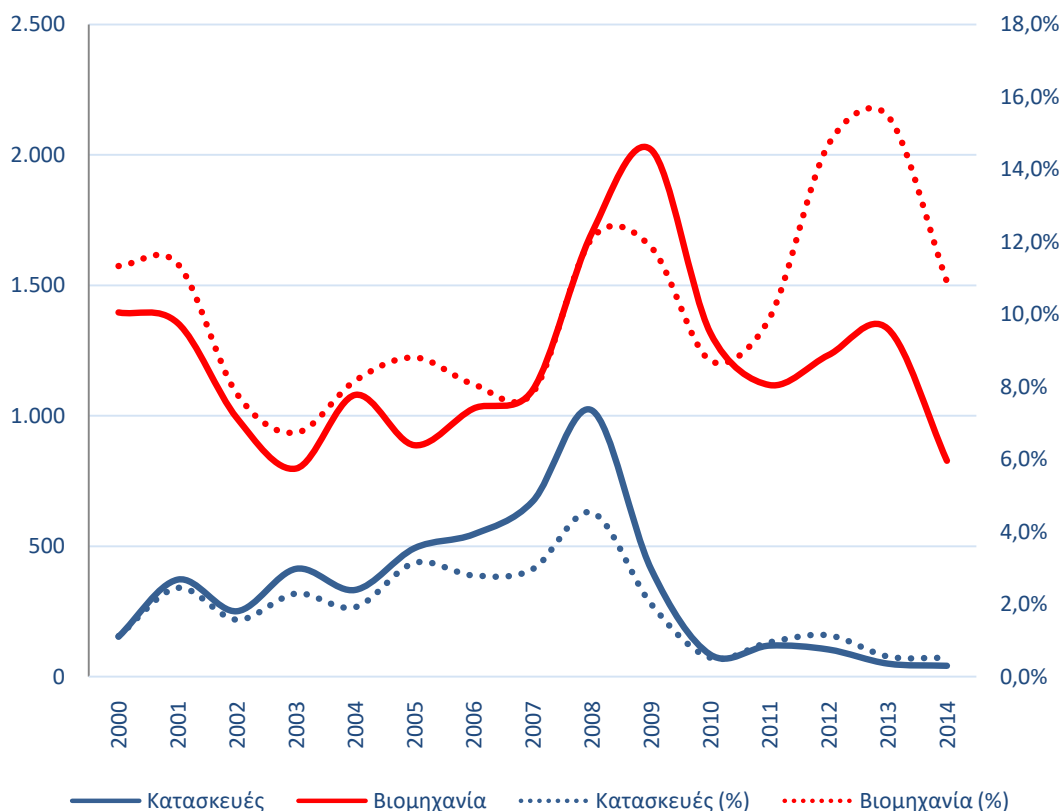

2014). Είναι ενδεικτικό, ότι οι πλέον πρόσφατες ΑΕΠΚ (2010-2014) κινούνται σε ιστορικό χαμηλό καταγράφοντας τιμές που είναι χαμηλότερες και από αυτές του 2000, τόσο σε απόλυτα όσο και σε ποσοστιαία μεγέθη. Σε καθοδική πορεία κινούνται και οι ΑΕΠΚ στη βιομηχανία, μετά την έναρξη της κρίσης, παρά τη σχετική έκρηξη που παρουσιάστηκε τη διετία 2008-2009, διατηρώντας όμως υψηλές τιμές σε σχέση με τις κατασκευές, ειδικά σε ποσοστιαίο επίπεδο. Σημειώνεται ότι, απόλυτες (εκφρασμένες σε εκατομμύρια Ευρώ) και ποσοστιαίες τιμές ΑΕΠΚ παρουσιάζουν αντίστοιχη πορεία και διακυμάνσεις, με μια αξιοσημείωτη υστέρηση των ποσοστιαίων ΑΕΠΚ έναντι των απόλυτων στις κατασκευές, αμέσως πριν την έναρξη της κρίσης, .

Οι ΑΕΠΚ βιομηχανίας κατά τα χρόνια 2010-2013, ως ποσοστό στο σύνολο των επενδύσεων, ανέρχονται στις υψηλότερες τιμές της 15ετίας που εξετάζουμε. Με αυτό τον τρόπο αποτυπώνεται η προσπάθεια του κεφαλαίου να επιστρέψει στη σφαίρα της «πραγματικής» παραγωγής, δεδομένων των νέων ευκαιριών κερδοφορίας που η κρίση φέρνει στο προσκήνιο (Διάγραμμα 1).

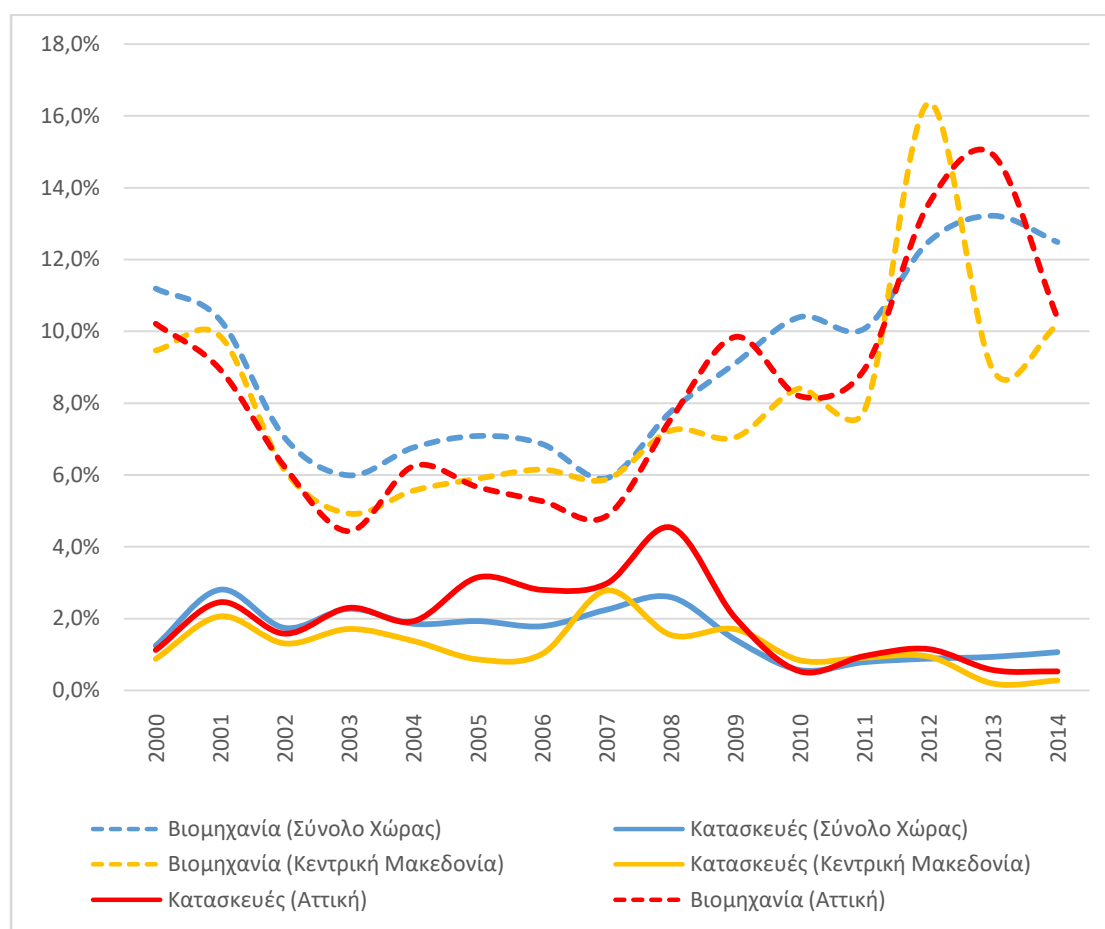
μεγαλύτερη μείωση παρουσιάζουν τα στοιχεία που συγκεντρώνονται από τα κτηματομεσιτικά γραφεία. Η μείωση είναι ακόμη μεγαλύτερη στα δύο μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα: -40,4%, Θεσσαλονίκη: -42,4%)(Τράπεζα της Ελλάδος, Ιστοσελίδα της Τράπεζας της Ελλάδος, 2015)

Διάγραμμα 1: Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου σε βιομηχανία και κατασκευές, σε απόλυτα μεγέθη (χιλιάδες Ευρώ) και ως ποσοστό του συνόλου, περιφέρεια Αττικής, 2000-2014, Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Μία σύγκριση των παραπάνω τάσεων με τις αντίστοιχες για την περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, η οποία περιλαμβάνει την μητροπολιτική περιοχή της Θεσσαλονίκης, και στο σύνολο της χώρας αναδεικνύει ότι οι διαπιστωθείσες δυναμικές αποκλίνουν σημαντικά ανάμεσα στις μητροπολιτικές περιοχές ή σε σύγκριση με τις αντίστοιχες σε εθνικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, η τάση μετάθεσης κεφαλαίου στις κατασκευές ως μέσο προσωρινής αποφυγής της κρίσης, ειδικά μεταξύ 2004-2008, είναι εντονότερη στην Αττική από ότι στο σύνολο της χώρας ή στην Κεντρική Μακεδονία. Αντίθετα, κατά τη διάρκεια της κρίσης του ελληνικού καπιταλισμού, τα μεγέθη των τριών χωρικών ενοτήτων εξισορροπούνται, ώσπου το 2013 και 2014 οι ΑΕΠΚ στο σύνολο της χώρας υπερβαίνουν αυτές στις περιφέρειες Αττικής και Κεντρικής Μακεδονίας (βλ. Διάγραμμα 2). Από το 2009 και έπειτα οι ΑΕΠΚ στο πεδίο της «πραγματικής» παραγωγής αυξάνονται, σε όλες τις

γεωγραφικές ενότητες που μελετάμε, με τα ποσοστά των δύο περιφερειών να υπερβαίνουν τις περισσότερες χρονιές τις τιμές του συνόλου της χώρας.

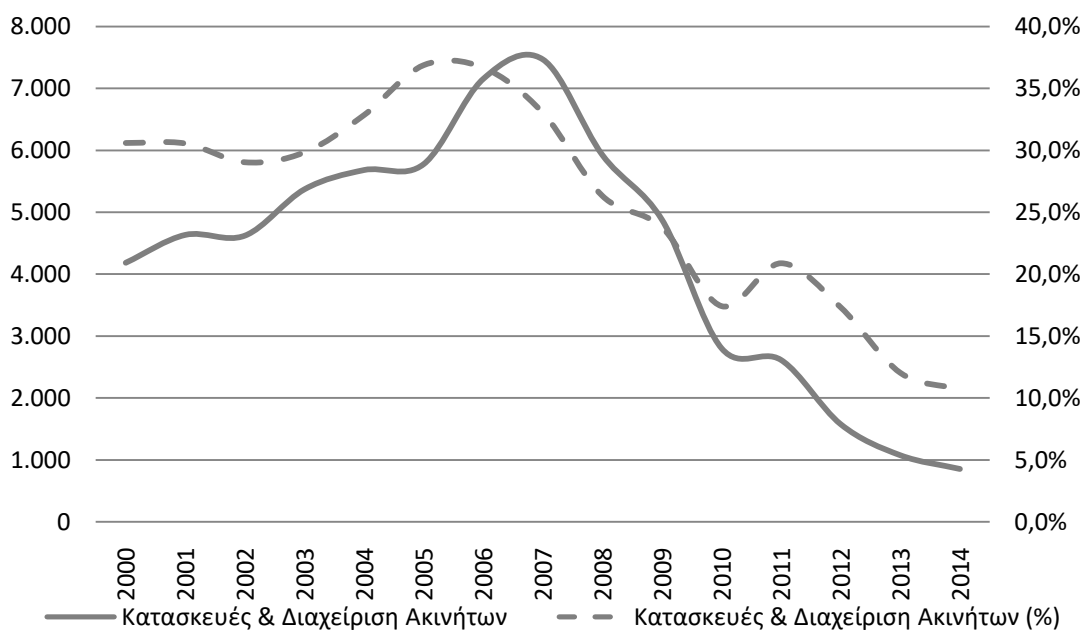

Διάγραμμα 2: Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου σε βιομηχανία και κατασκευές ως ποσοστό του συνόλου, περιφέρειες Αττικής, Κεντρικής Μακεδονίας και σύνολο χώρας, 2000-2014, Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Η δυναμική χωρικής επίλυσης της κρίσης υπερσυσσώρευσης είναι ακόμη περισσότερο εμφανής αν μελετηθεί το επενδυτικό ενδιαφέρον στο σύνολο των δύο κλάδων που κατεξοχήν σχετίζονται με την αναδημιουργία του αστικού χώρου, αυτών δηλαδή κατασκευών και της διαχείρισης ακινήτων. Μια χαρτογράφηση των τιμών του σχετικού δείκτη φέρνει στο προσκήνιο τα εξαιρετικά μεγάλα μεγέθη ΑΕΠΚ, τόσο σε απόλυτα όσο και σε ποσοστιαία μεγέθη. Οι σαφώς μεγαλύτερες τιμές, ως προς αυτές του δείκτη δ1, που προκύπτουν αν συνυπολογιστεί η σχετική δραστηριότητα στη διαχείριση ακινήτων είναι αδιάψευστος μάρτυρας της έντονης χρηματιστικοποίησης του ελληνικού καπιταλισμού. Ο τελευταίος, είχε αναγάγει τη διαχείριση ακινήτων σε πεδίο σημαντικών επενδύσεων και κερδοφορίας, προ του

2009, οδηγώντας σε περιοδικές και έντονες αυξομειώσεις («φούσκες») στην αξία των ακινήτων που βρίσκονται εντός της πλέον αστικοποιημένης χωρικής του υπο-ενότητας. Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής, εξάλλου, πως η ανοδική πορεία του κλάδου της διαχείρισης ακινήτων προκαλείται, μεταξύ άλλων, τόσο από την δημιουργία νέων ακινήτων μέσω τραπεζικού δανεισμού όσο και από τις γενικότερες προοπτικές αξιοποίησης και εκμίσθωσης αυτών που προκαλεί το κερδοσκοπικό χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο.

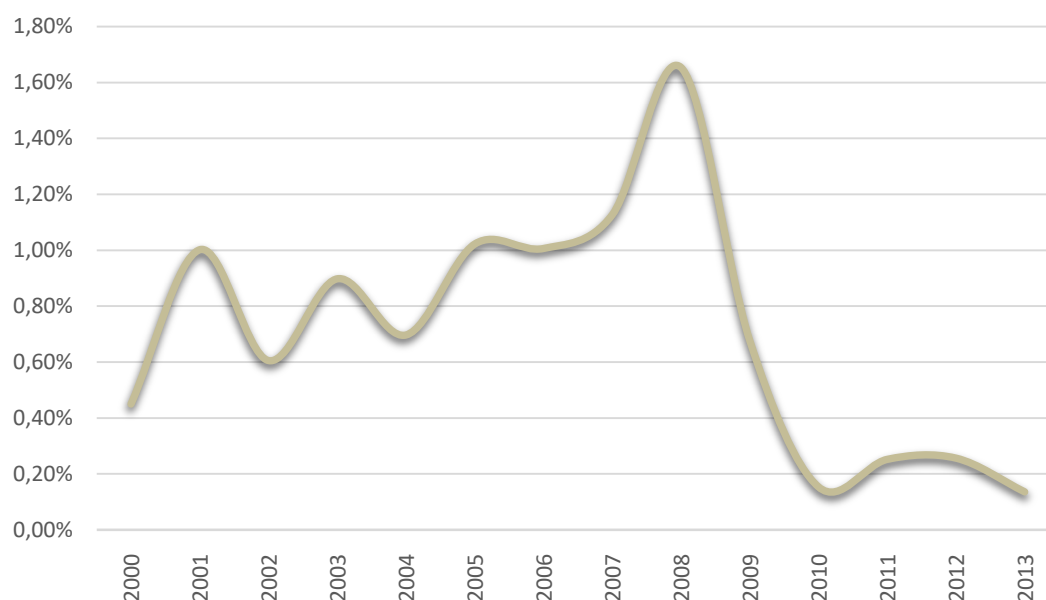
Πιο συγκεκριμένα, οι απόλυτες τιμές του δείκτη έχουν μία ανοδική τάση από το 2000 έως το 2007, και ειδικά μετά το 2004. Μετά το ξέσπασμα της κρίσης, όμως, παρουσιάζουν κάθετη πτώση καθώς οι αξίες των ακινήτων μειώνονται δραματικά και συμπιέζεται η κερδοφορία των δύο συναφών κλάδων (βλ. Διάγραμμα 3). Οι δε ποσοστιαίες τιμές ακολουθούν μία αντίστοιχη πορεία, με την πτώση σε αυτές να αρχίζει κατά τι νωρίτερα, ήδη από το 2006. Η χρονική αυτή διαφορά φάσης, αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της σχετικής συμπίεσης των επενδύσεων διαχείρισης ακινήτων και του σταδιακού περάσματος σε καθοδική πορεία. Η πορεία οξύνεται δραματικά μετά το 2008 μη παρουσιάζοντας παρά σπασμωδικά σημεία ανάκαμψης έκτοτε. Χαρακτηριστικά, οι ΑΕΠΚ κατασκευών και διαχείρισης ακινήτων από 36,9% κατακρημνίστηκαν στο 12% του συνόλου, μεταξύ 2006 και 2014. Αν αναλογιστούμε ότι ΑΕΚΠ αποκλειστικά στον κλάδο των κατασκευών προσέγγιζαν το 8% κατά την έναρξη της κρίσης, γίνεται ακόμη πιο εμφανής η μείωση των σχετικών επενδύσεων και η απαξίωση δομημένου κεφαλαίου στον αστικό και περιαστικό χώρο.

Διάγραμμα 3: Συνολικές Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου στους κλάδους κατασκευών και διαχείρισης ακινήτων, σε απόλυτα μεγέθη (χιλιάδες Ευρώ) και ως ποσοστό του συνόλου, περιφέρεια Αττικής, 2000-2014, Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

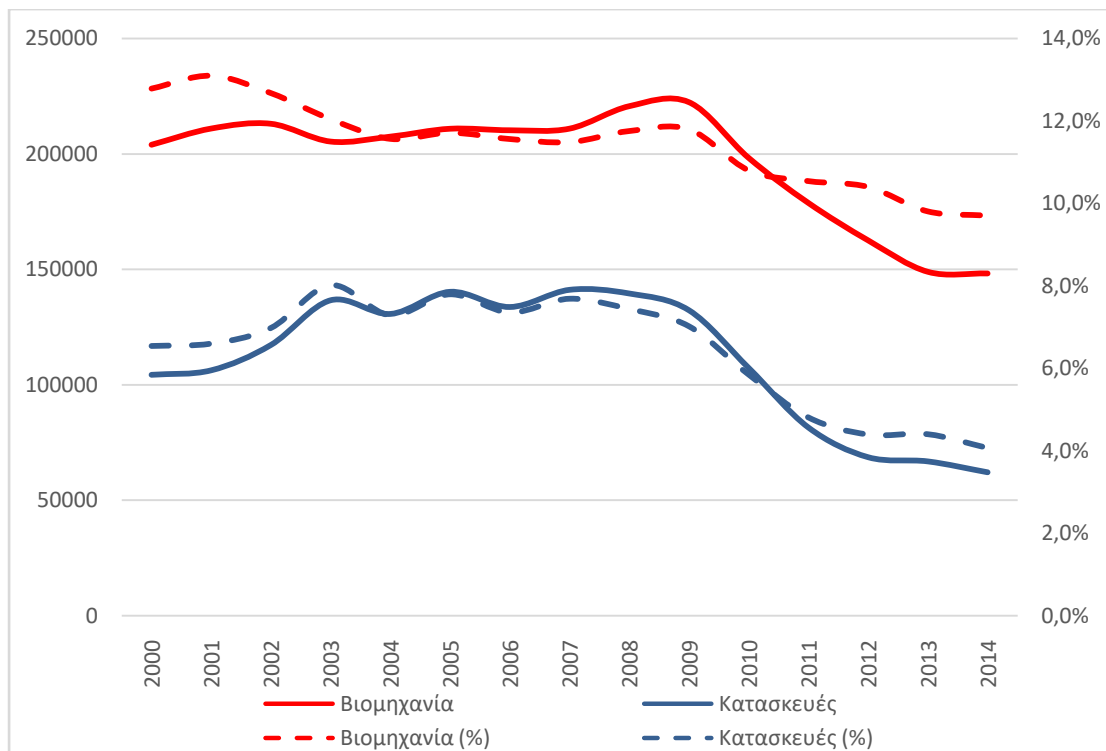
Σε αντίστοιχη κατεύθυνση επικύρωσης των δυναμικών χωρικής επίλυσης κινείται και ο τρίτος δείκτης (βλ. Διάγραμμα 4) ο οποίος σταθμίζει τις ΑΕΠΚ στις κατασκευές ως προς το συνολικό κεφάλαιο που δαπανήθηκε την εκάστοτε περίοδο. Το τελευταίο περιλαμβάνει τόσο το συνολικό σταθερό κεφάλαιο (συνολικές ΑΕΠΚ) όσο και το αντίστοιχο μεταβλητό κεφάλαιο (εργατικό κόστος εκφρασμένο με όρους δαπανών για αποζημίωση εργατικής δύναμης). Πράγματι, η χαρτογράφηση των σχετικών ετήσιων τιμών σε βάθος δεκαπενταετίας επιβεβαιώνει με σαφή τρόπο την αρχική μας υπόθεση, καθώς είναι περισσότερο από εμφανής η τάση αύξησης των σχετικών επενδύσεων σε επιχειρήσεις των κατασκευών κατά τα αμέσως προηγούμενα της κρίσης χρόνια. Το έτος, δε, αντιστροφής της ανοδικής αυτής πορείας είναι το 2008, πέραν του οποίου το υπό μελέτη ποσοστό «κατακρημνίζεται» σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα (μικρότερα του 0.20%), αποτυπώνοντας το γεγονός ότι το κεφάλαιο αδυνατώντας να αποφύγει την

απαξίωση του εγκαταλείπει τις πολλά υποσχόμενες χωρικές διεξόδους στις οποίες είχε επενδύσει μόλις λίγα χρόνια πριν.

Διάγραμμα 4: Ακαθάριστες Επενδύσεις Παγίου Κεφαλαίου στις κατασκευές ως ποσοστό των συνολικών ΑΕΠΚ και του εργατικού κόστους, Περιφέρεια Αττικής, 2000-2013 Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Τα αποτελέσματα των τριών παραπάνω δεικτών επιβεβαιώνονται εν μέρει και από την απασχόληση, στους κλάδους κατασκευών και βιομηχανίας στην Περιφέρεια Αττικής, κατά την ίδια χρονική περίοδο (βλ. Διάγραμμα 5). Πιο συγκεκριμένα κατά τα πρώτα έτη της περιόδου που μελετάμε, οι εργαζόμενοι στον κλάδο των κατασκευών αυξάνονται, τόσο σε απόλυτο μέγεθος, όσο και ως ποσοστό του συνόλου των εργαζομένων στην περιφέρεια. Αντίθετα μία αντίστοιχη μείωση της απασχόλησης παρατηρείται στην βιομηχανία, σε απόλυτες τιμές αλλά και σε ποσοστό. Έως και το 2009, έτος βάσης της κρίσης, διατηρείται μία σχετική σταθερότητα στον αριθμό των εργαζομένων, ενώ παρατηρείται μία μικρή μείωση του ποσοστού, αποτυπώνοντας την στασιμότητα των δύο κλάδων στην δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Από το 2009 και έπειτα, τη χρονική περίοδο της κρίσης δηλαδή, η απασχόληση και στους δύο κλάδους υποχωρεί σχεδόν στον ίδιο βαθμό (75000 εργαζόμενοι σε απόλυτες τιμές και 4% ως ποσοστό), αλλά καθώς τα μεγέθη της βιομηχανίας είναι υψηλότερα, γίνεται κατανοητό ότι οι κατασκευές δέχονται ισχυρότερο πλήγμα.

Διάγραμμα 5: Απασχολούμενοι σε βιομηχανία και κατασκευές, σε απόλυτα μεγέθη και ως ποσοστό του συνόλου, περιφέρεια Αττικής, 2000-2014, Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ

Συμπεράσματα

Η σύνθεση των παραπάνω ευρημάτων, με δεδομένα τα πλεονεκτήματα αλλά και τους περιορισμούς του μεθοδολογικού πλαισίου που επιλέχθηκε, συμβάλει σε δύο κατευθύνσεις: α) επικυρώνει την αναλυτική δυναμική και την εννοιολογική πληρότητα της έννοιας της χωρικής παγίωσης και των χωρικών επιλύσεων, β) προσφέρεται για πολιτικές και οικονομικές επισημάνσεις ευρύτερου χαρακτήρα. Στις δεύτερες είναι που θα σταθούμε περισσότερο σε όσα ακολουθούν. Αρχικά, η άνοδος των ΑΕΠΚ στον κατασκευαστικό κλάδο από το 2000 και έως και το 2008 είναι περισσότερο από εμφανής και συμβαδίζει με σημαντική πτώση των αντίστοιχων βιομηχανικών επενδύσεων. Σηματοδοτεί, δε, τις ποικίλης κλίμακας και μεγέθους παρεμβάσεις στον δομημένο και αδόμητο χώρο της περιφέρειας Αττικής την περίοδο «εκκόλαψης» της κρίσης, και τη συνακόλουθη κατάρρευση τους με αφετηρία το 2009, τη χρονιά όπου οι συνέπειες της κρίσης υπερσυσώρευσης στον ελληνικό καπιταλισμό πήραν ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Πιθανότατα η στροφή του κεφαλαίου σε επενδύσεις στον κλάδο των κατασκευών, τα χρόνια που προηγήθηκαν της κρίσης, να ήταν ακόμη πιο έντονη, εάν δεν είχαν παρεμβληθεί οι Ολυμπιακοί Αγώνες το 2004, στο πλαίσιο των οποίων υλοποιήθηκε ένα μεγάλο πρόγραμμα δημοσίων έργων και υποδομών με επίκεντρο την Αττική (Χριστιανίδη, 2014). Οι παρεμβάσεις αυτές δεν περιορίστηκαν μόνο στα αμιγώς ολυμπιακού χαρακτήρα έργα (γήπεδα, εγκαταστάσεις, χώροι φιλοξενίας κλπ.) αλλά επεκτάθηκαν σε υπερ-τοπικού χαρακτήρα συγκοινωνιακά και έργα, όπως το Μετρό και ο Προαστιακός.

Η αλλαγή κλαδικής εστίασης της επενδυτικής δραστηριότητας υπογραμμίζει την, εξαιρετικά μεγάλου όγκου, και ταυτόχρονα ταχεία, με όρους ετών που μεσολάβησαν από την έναρξη της, μετάθεση κεφαλαίων από τη βιομηχανία και συναφείς δραστηριότητες προς τις κατασκευές και τη διαχείριση ακινήτων. Στο σύνολο της, σηματοδοτεί την ελληνική έκφραση της ανάγκης του κεφαλαίου να βρίσκει επενδυτικές «διεξόδους» σε εκτεταμένες αστικές και περιαστικές ζώνες, τόσο σε περιόδους που η συσσώρευση επεκτείνεται ομαλά, όσο και ιδιαίτερα, όταν

η βιομηχανική επέκταση τίθεται στη «μέγγενη» των εσωτερικών αντιθέσεων του συστήματος. Σημειώνεται ότι, η χωρική συγκέντρωση και η δημιουργία αστικοποιημένων οικονομιών είναι πιο αποτελεσματική για την ανάπτυξη και επέκταση του καπιταλιστικού συστήματος, καθώς παρέχει ένα βασικό πλεονέκτημα, αυτό της εύκολης αλληλεπίδρασης μεταξύ των συντελεστών παραγωγής (κεφαλαίου, εργασίας και γης). Αυτή η συγκέντρωση, που παρέχει καταλληλότερες συνθήκες (υπηρεσίες, υποδομές, δίκτυα μεταφοράς και επικοινωνιών) συγκριτικά με την ύπαιθρο στο κεφάλαιο για την ολοκλήρωση του κύκλου αναπαραγωγής και κερδοφορίας του, αποτελεί *sine qua non* για την πυροδότηση διαδικασιών μετατόπισης του κεφαλαίου μεταξύ κλάδων με στόχο την εξεύρεση χωρικών επιλύσεων προσωρινού χαρακτήρα.

Η επικύρωση της μετάθεσης κεφαλαίων και των συνεπακόλουθων χωρικών αναδιαρθρώσεων σε καμία περίπτωση δεν υπονοεί πως οι εν λόγω διαδικασίες λαμβάνουν χώρα με εντελώς αντίστοιχο τρόπο ανάμεσα σε μητροπόλεις των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνικών σχηματισμών και στην Ελληνική πόλη. Η παρατήρηση αυτή συνδέεται και απορρέει πρωτίστως από τον ημι-περιφερειακό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και και των βιομηχανικών της δομών, γεγονός που αναπόφευκτα αντανάκλαται και στον υπερμεγέθη, μέχρι πρότινος, κατασκευαστικό κλάδο της χώρας. Ο ημι-περιφερειακός ρόλος του ελληνικού καπιταλισμού συνδέεται με την έντονη αστάθεια που η συσσώρευση κεφαλαίου περιοδικά παρουσιάζει, και τη συνακόλουθη αυξομείωση των μεγεθών του, ακόμη και ως αποτέλεσμα επιλογών και κινήσεων ολίγων μεμονωμένων καπιταλιστών. Η παρατήρηση εξηγεί, αν μη τι άλλο εν μέρει, τις έντονες διακυμάνσεις των δεικτών που μελετήθηκαν παραπάνω.

Η ιδιαιτερότητα της ελληνικής βιομηχανικής δομής συνδέεται και με το γεγονός πως πολύ μεγάλο τμήμα της, τόσο σε επίπεδο Ακαθάριστης Παραγόμενης Αξίας όσο και σε επίπεδο απασχόλησης, αποτελούν οι βιομηχανίες μεταποίησης τροφίμων, ποτών και, πολύ λιγότερο, η βαριά βιομηχανία (McKinsey & Company, 2011; Leontidou, 1990). Η άνοδος των ΑΕΠΚ στο πεδίο της παραγωγής, όπως τεκμηριώθηκε για τα χρόνια μετά την έναρξη της κρίσης στην Αττική, θα μπορούσε να είναι ακόμη

μεγαλύτερη εάν δεν υπήρχαν εκτεταμένες βιομηχανικές ζώνες σε όμορες της μητροπολιτικής περιοχής περιοχές και περιφέρειες (π.χ. Λιόφυτα, Χαλκίδα, Κόρινθος). Η ροπή του κεφαλαίου για επανεπένδυση στο πεδίο της παραγωγής, όταν και εάν η οικονομική κρίση έχει απαξιώσει εργασία, μέσα παραγωγής και ένα τμήμα του κεφαλαίου, δημιουργώντας νέα πεδία επένδυσης και κερδοφορίας είναι ένα εύρημα της ανά χειράς προσπάθειας και για την Αττική.

Καταληκτικά, από τη προ ηγηθείσα μελέτη για την Αττική φαίνεται να επιβεβαιώνεται η θεωρητική ανάλυση του DavidHarvey, ότι πριν από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, το κεφάλαιο στρέφει το ενδιαφέρον του επενδύοντας στις κατασκευές. Επιτυγχάνει με τον τρόπο αυτό ένα καθυστερήσει την απαξίωση του, αλλά όχι να την αποφύγει εν τέλει. Με άλλα λόγια, η καθυστέρηση της κρίσης μέσω της κατασκευής και αναδημιουργίας δομημένου περιβάλλοντος αποτελεί ένα προσωρινό μέτρο, μία χωρική εφήμερη επίλυση, η οποία παρέχει μια κάποια βαλβίδα αποσυμπίεσης για το πρόβλημα της υπερσυσσώρευσης. Παρόλα αυτά, το κεφάλαιο περνώντας σε καθεστώς έντονης απαξίωσης οδηγείται γρήγορα στην αντίστροφη μετάθεση από τις κατασκευές στη βιομηχανία, καθώς μειώνεται η κερδοφορία του.

Επίσης, οι τεχνολογικές αλλαγές και οι διαφορετικές φάσεις του καπιταλισμού, διαφοροποιούν τη μορφή και τη ταχύτητα της εκάστοτε κρίσης, αλλά δεν μπορούν να μεταβάλλουν το αποτέλεσμα, την απαξίωση που επέρχεται στο τέλος. Στο ίδιο πλαίσιο, η μετατόπιση κεφαλαίου συντελεί στην αναπαραγωγή του συστήματος με τη διαδικασία της επέκτασης και του παρέχει διεξόδους για την μετατόπιση του από το ένα πεδίο της παραγωγής σε ένα άλλο. Μέσω της μετατόπισης αυτής, όμως, ο χώρος συνδέεται ολοένα και περισσότερο με ισχυρότερους δεσμούς, με αποτέλεσμα το πεπερασμένο του να θέτει όρια στη γεωγραφική επέκταση, οι κρίσεις να γίνονται βαθύτερες και τελικά ένα τόσο διασυνδεδεμένο σύστημα να καταρρέει ολοκληρωτικά. Συνοπτικά, η γεωγραφική μετάθεση των επιπτώσεων της κρίσης μέσω των μεταβαλλόμενων ροών κεφαλαίου και εργασίας παρέχει χωρο-χρονικά συγκεκριμένες λύσεις στο καπιταλιστικό σύστημα. Οι λύσεις αυτές,

αποδίδουν λίγο ή πολύ, αλλά δεν μπορούν να προσπεράσουν τις δομικές αντιφάσεις του συστήματος.

Βιβλιογραφία

- Arigi, G. (2014). *Τα Μονοπάτια του Κεφαλαίου*. (Γ. Ρακκάς, Μεταφρ.) Αθήνα: Εναλλακτικές.
- Banner, S. (2009). *How the Indians lost their land: Law and power on the frontier*. Harvard University Press.
- Callinicos, A. (2001). Periodizing Capitalism and Analyzing Imperialism: Classical Marxism and Capitalist Evolution. Στο R. Albritton, M. Itoh, R. Westra, & A. Zuege, *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations* (σσ. 230-245). Palgrave Macmillan UK.
- Carmona, M. (2002). *Hausmann: His Life and Times, and the Making of Modern Paris*. Ivan R Dee.
- Chomsky, N. (2002). *The umbrella of US power: The universal declaration of human rights and the contradictions of US policy*. Seven Stories Press.
- Chorianopoulos, I., Tsilimigkas, G., Koukoulas, S., & Balatsos, T. (2014). The shift to competitiveness and a new phase of sprawl in the Mediterranean city: Enterprises guiding growth in Messoghia–Athens. *Cities*, 39, 133-143.
- Christophers, B. (2011). Revisiting the urbanization of capital. *Annals of the Association of American Geographers*, 1347-1364.
- Economist, T. (2014). Οι μεγάλες κρίσεις διαμόρφωσαν το σύγχρονο οικονομικό μοντέλο. *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*.
- Engels, F. (1974). *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία* (Τόμ. Ι). Αθήνα: ΜΠΑΥΡΟΝ.
- Engels, F. (2003). *Η αποικιοκρατία στην Ασία : Ινδία, Περσία, Αφγανιστάν: 1853*. Αθήνα: Άγρα.
- Engels, F. (2006). *ANTI-NTIPINGK*. (Ά. Ιωαννάτου, Μεταφρ.) Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Engels, F. (2012). *Για το Ζήτημα της Κατοικίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Gramsci, A. (1973). *Ιστορικός Υλισμός*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Guardian. (2017, Απριλίου 4). Ανάκτηση από The Guardian: China plans to build new city nearly three times the size of New York
- Hadjimichalis, C., & Soja, E. (1985). Between geographical materialism and spatial fetishism. *Antipode*, 59-67.
- Harriss, L., & Best, G. D. (1992). *Pride, Prejudice, and Politics: Roosevelt versus Recovery, 1933-1938*.
- Harvey, D. (1976). The Marxian theory of the State. *Antipode*, 8(2), 80-89.
- Harvey, D. (1978). The urban process under capitalism: a framework for analysis. *International journal of urban and regional research*, σσ. 101-131.
- Harvey, D. (1981). The spatial fix—Hegel, von Thunen, and Marx. *Antipode*, 13(3), 1-12.
- Harvey, D. (1982). *Limits to Capital*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity*. London: Blackwell.
- Harvey, D. (1996). Cities or urbanization? *City*, 1(1-2), 38-61.
- Harvey, D. (2001). Globalization and the spatial fix. *Geographische revue*, 23-31.
- Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2006). *Ο νέος ιμπεριαλισμός*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Harvey, D. (2008). The right to the city. *The City Reader*, 6, 23-40.
- Harvey, D. (2011). *Το Αίνιγμα του Κεφαλαίου*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Harvey, D. (2012). History versus theory: A commentary on Marx's method in Capital. *Historical*, 20(2), 3-38.

- Harvey, D. (2012, Μάιος). ΓΕΩ-ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΕΣ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ. Αθήνα. Ανάκτηση από http://geographies.gr/wp-content/uploads/2013/05/GEO19-003-010_new.pdf
- Harvey, D. (2013). The political economy of public space. Στο S. Low, & N. Smith, *The politics of public space* (σσ. 17-34). Routledge.
- Harvey, D. (2014). *Seventeen contradictions and the end of capitalism*. 2014: Oxford University.
- Holgersen, S. (2015). Economic crisis,(creative) destruction, and the current urban condition. *Antipode*, 47(3), 689-707.
- Holgersen, S. (2015). Spatial planning as condensation of social relations: A dialectical approach. *Planning theory*, 14(1), 5-22.
- Jessop, B. (2006). Spatial Fixes, Temporal Fixes, and Spatio-Temporal Fixes. Στο N. Castree, & D. Gregory, *David Harvey: a critical reader* (σσ. 142-166). Oxford: Blackwell.
- Katz, C. (1993). Karl Marx on the transition from feudalism to capitalism. *Theory and Society*, 22(4), σσ. 363-389.
- Krugman, P. (2012). *End this depression now!* WW Norton & Company.
- Kutz, W. (2016). The Eurozone Crisis and Emerging-Market Expansion: Capital Switching and the Uneven Geographies of Spanish Urbanization. *International Journal of Urban and Regional Research*.
- Lefebvre, H. (1976). *Μαρξισμός και πόλη*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space* (Τόμ. 142). Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2007). *Δικαίωμα στην πόλη*. Αθήνα: Κουκκίδα.
- Leontidou, L. (1990). *The Mediterranean city in transition: social change and urban development*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Luxemburg, R. (2006). *Η συσσώρευση του κεφαλαίου Ι*. Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- Marx, K. (1975). *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*. Αθήνα: Γλάρος.
- Marx, K. (1978). *Το Κεφάλαιο* (Τόμ. ΙΙΙ). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Marx, K. (1989). *ΒΑΣΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ* (Τόμ. Ι). Αθήνα: ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ.
- Marx, K. (1997). *Η γερμανική ιδεολογία* (Τόμ. Ι). Αθήνα: GUTENBERG.
- Marx, K. (2011). Βρετανικό εμπόριο και πίστη. Στο F. Engels, & K. Marx, *Κείμενα για την οικονομική κρίση* (σσ. 151-157). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Marx, K. (2011). Η νομισματική κρίση στην Ευρώπη. Στο M. Karl, & F. Engels, *Κείμενα για την οικονομική κρίση* (σσ. 63-72). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Marx, K. (2011). Το επικείμενο δάνειο στις Ινδίες. Στο K. Marx, & F. Engels, *Κείμενα για την οικονομική κρίση* (σσ. 135-141). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Marx, K. (2014). *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Marx, K. (2016). *Το Κεφάλαιο* (Τόμ. Ι). (Θ. Γκιούρας, Μεταφρ.) Αθήνα: ΚΨΜ.
- Mavroudeas, S. (2016). The Greek crisis: structural or conjunctural? Στο T. Subasat, *The Great Financial Meltdown* (σ. 307). Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Mavroudeas, S., & Paitaridis, D. (2013). The Greek saga: competing explanations of the Greek crisis—A Marxist alternative. *In paper to be presented at the 1st World Keynes Conference 'Attacking the Citadel: Making Economics Fit for Purpose'*. 29, σ. 29. Izmir: Izmir University of Economics.
- McKinsey&Company. (2011). *Η Ελλάδα 10 Χρόνια*. Αθήνα.
- Rougerie, J. (2014). *La Commune de 1871: «Que sais-je?» n° 581*. Presses universitaires de France.

- Storper, M., & Walker, M. (1989). *The Capitalist Imperative: Territory, Technology, and Industrial*. Oxford: Basil Blackwell Press.
- Walker, R. (2016). Why cities? A response. *International Journal of Urban and Regional Research*, 164-180.
- Walker, R. (2016). Why cities? A response. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40(1), 164-180.
- Ανδρίτσος, Θ. (2010). Η κρίση στην πόλη και η πόλη στην κρίση= Crisis in the city and city in the crisis. *Συλλογή Πρακτικών* (σσ. 548-555). Πανελλήνια και Διεθνή Γεωγραφικά Συνέδρια.
- Ανδρίτσος, Θ. (2012). *Από την Κοινωνική Δικαιοσύνη και την Πόλη στις Εξεγερμένες Πόλεις*. Αθήνα: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.
- Βαίου, Ν., & Χατζημιχάλης, Κ. (2012). Οργάνωση του χώρου σε χώρες του "υπαρκτού σοσιαλισμού". Στο Ν. Βαίου, & Κ. Χατζημιχάλης, *Ο χώρος στην Αριστερή Σκέψη*. Αθήνα: νήσος.
- Γιαουτζή, Μ. (1977). Φουνξιοναλιστική προσέγγιση και κριτική της. Στο *Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα* (σσ. 9-25). Αθήνα: Οδυσσέας.
- Γκιάλης, Σ., & Herod, A. (2015). *Γεωγραφία της Εργασίας*. Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράματα και Βοηθήματα.
- Γκίκας, Α. (2010). *Ρήξη και ενσωμάτωση: Συμβολή στην ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Δημητριάδης, Ε. (1995). *Ιστορία της Πόλης και της Πολεοδομίας*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε.
- ΚΚΕ, Κ. Ε. (2011). *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ : 1949-1968* (Τόμ. ΙΙ). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- ΚΚΕ, Κ. Ε. (2017, Γενάρης 17). Πώς τεκμηριώνεται η τάση αλλαγής συσχετισμού ανάμεσα σε ΗΠΑ και Κίνα;. *Ριζοσπάστης*, 6. Ανάκτηση από <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=9191821>
- Κουρλιούρος, Η. (2001). *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου*. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Κωνσταντάτος, Χ. (2012). Ο Γκράμσι και ο χώρος. Στο Ν. Βαίου, & Κ. Χατζημιχάλης, *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη* (σσ. 255-262). Αθήνα: νήσος.
- Λεοντίδου, Λ. (1986). Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 60(60), 72-109.
- Λεοντίδου, Λ. (1989). *ΠΟΛΕΙΣ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ*. Αθήνα: ΘΕΜΕΛΙΟ.
- Λεοντίδου, Λ. (2012). *Αγεωγράφητος Χώρα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μαυρουδέας, Σ. (1999). Στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Είναι εν εξελίξει ένα νέο στάδιο της σήμερα;. *ΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΛΛΑΔΑ*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Μαυρουδέας, Σ. (2011, Ιούλιος 3). Στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Είναι εν εξελίξει ένα νέο στάδιο της σήμερα;. Ελλάδα.
- Μαυρουδέας, Σ. (2013). Η ελληνική τραγωδία: ανταγωνιστικές ερμηνείες της ελληνικής κρίσης. *Foreign Affairs*.
- Μαυρουδέας, Σ. (2016, Ιανουάριος). Ανταγωνιστικές ερμηνείες και στρατηγικές εξόδου της ελληνικής κρίσης και το πρόβλημα της παραγωγικής ανασυγκρότησης. *Ουτοπία*(115).
- Μηλιός, Γ. (2010). Η ελληνική οικονομία κατά τον 20ο αιώνα. Στο Α. Μωυσίδης, & Σ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19ο & 20ο αιώνα* (σσ. 259-288). Αθήνα: ΤΟΠΟΣ.
- Μπελογιάννης, Ν. (2010). *Το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2010). Ένα περίγραμμα για την κατανόηση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας του 19ου αιώνα. Στο Α. Μωυσίδης, & Σ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.), *Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ 19ο & 20ο ΑΙΩΝΑ* (σσ. 71-86). Αθήνα: ΤΟΠΟΣ.
- Σβορώνος, Ν. (1999). *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σταθάκης, Γ. (2004). *Το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Τράπεζα της Ελλάδος. (2014). *Το χρονικό της μεγάλης κρίσης. Η Τράπεζα της Ελλάδος 2008-2013*. Αθήνα: Κέντρο Πολιτισμού Έρευνας και Τεκμηρίωσης.
- Τράπεζα της Ελλάδος. (2015, Φεβρουάριος). Ανάκτηση από Ιστοσελίδα της Τράπεζας της Ελλάδος:
<http://www.bankofgreece.gr/BogEkdoseis/ekthdkth2014.pdf>
- Τσουλφίδης, Λ. (2009). *ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Χατζημιχάλης, Κ. (2014). *Κρίση χρέους και υφαρπαγή γης*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Χριστιανίδη, Ε. (2014). Οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης στο κλάδο των κατασκευών και οι δυνατότητες ανάκαμψης: μελέτη περίπτωσης.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (2011). Από την πτώχευση του 1893 στο Γουδί. *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*.